

DRŽAVA, CRKVA I SLOBODA VEROISPOVESTI

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO
Monografija 186.

**DRŽAVA, CRKVA
I SLOBODA VEROISPOVESTI**

Oliver Nikolić

Beograd, 2022.

Oliver Nikolić
DRŽAVA, CRKVA I SLOBODA VEROISPOVESTI
Monografija 186

Izdavač

Institut za uporedno pravo, Beograd

Za izdavača

Prof. dr Vladimir Čolović

Recenzenti

Prof. dr Zoran Tomić, Pravni fakultet, Beograd

Prof. dr Vladimir Đurić, Institut za uporedno pravo, Beograd

Prof. dr Dušan Vranjanac, Pravni fakultet, Univerziteta Union, Beograd

Dr Miloš Stanić, Institut za uporedno pravo Beograd

Prelom i priprema

“Dogma” Beograd

Štampa

“Tri O” d.o.o. Aranđelovac

Tiraž

150

ISBN 978-86-80186-90-0
DOI 10.56461/M186_22ON

Monografija je nastala kao rezultat naučnoistraživačkog rada Instituta za uporedno pravo koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS prema Ugovoru o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2022. godini (evidencioni broj 451-03-68/2022-14/200049).

© **Institut za uporedno pravo, 2022**

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovano, presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom – elektronskim, mehaničkim, kopiranjem, snimanjem, ili na bilo koji drugi način bez prethodne saglasnosti autora i izdavača.

SADRŽAJ

UVODNE NAPOMENE	7
-----------------------	---

I. DEO

ODNOS DRŽAVE I CRKVE	9
1. UVODNE NAPOMENE	9
2. ISTORIJSKO-TEORIJSKI POGLED NA ODNOS DRŽAVE I CRKVE.....	10
3. TIPOVI SISTEMA ODNOSA DRŽAVE I CRKVE	13
4. ODNOS DRŽAVE I CRKVE I SLOBODE VEROISPOVESTI U NEKIM ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE I SRBIJI.....	17
4.1 Države u kojima preovlađuje princip nacionalne crkve	17
4.1.1. Ujedinjeno Kraljevstvo.....	18
4.1.1.1. Opšte napomene	18
4.1.1.2. Odnos države i crkve.....	18
4.1.1.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	20
4.1.2. Grčka	21
4.1.2.1. Opšte napomene	21
4.1.2.2. Odnos države i crkve.....	22
4.1.2.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	23
4.2. Države u kojima preovlađuje princip sekularnosti odnosno laiciteta.....	24
4.2.1. Francuska.....	27
4.2.1.1. Opšte napomene	27
4.2.1.2. Odnos države i crkve.....	27
4.2.1.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	28
4.2.2. Holandija	30
4.2.2.1. Opšte napomene	30
4.2.2.2. Odnos države i crkve.....	30
4.2.2.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	31
4.3. Države u kojima preovlađuje princip odnosa saradnje između države i crkve	32
4.3.1. Nemačka	32
4.3.1.1. Opšte napomene	32
4.3.1.2. Odnos države i crkve.....	33
4.3.1.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	34
4.3.2. Mađarska	35

4.3.2.1. Opšte napomene	35
4.3.2.2. Odnos države i crkve.....	36
4.3.2.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	37
4.3.3. Hrvatska.....	39
4.3.3.1. Opšte napomene	39
4.3.3.2. Odnos države i crkve.....	39
4.3.3.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	41
4.4. Srbija.....	42
4.4.1. Opšte napomene	42
4.4.2. Odnos države i crkve.....	42
4.4.3. Normativni okvir slobode veroispovesti	43

II. DRUGI DEO

SLOBODA VEROISPOVESTI U EVROPSKOJ KONVENCIJI ZA ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA I OSNOVNIH SLOBODA.....	47
1. UVODNA RAZMATRANJA.....	47
2. SLOBODA VEROISPOVESTI IZ ČLANA 9. KONVENCIJE.....	50
3. PREKLAPANJE SLOBODE VEROISPOVESTI SA OSTALIM ČLANOVIMA KONVENCIJE	53
3.1. Član 9. u vezi sa članom 2. Protokola 1	53
3.2. Član 9. u vezi sa članom 14.....	55
3.3. Izbor člana 5. na štetu člana 9.....	56
3.4. Izbor člana 6. na štetu člana 9.....	57
3.5. Izbor člana 8. na štetu člana 9.....	58
3.6. Izbor člana 9. na štetu člana 11.....	59
4. MEŠANJE DRŽAVE U SLOBODU VEROISPOVESTI	60
4.1. Mešanja u “ispoljavanje” individualnih verskih uverenja: prozelitizam	60
4.2. Mešanja u “ispoljavanje” vere: zbog nošenja verskih simbola ili odeće	63
4.2.1. Verski simboli u ili na javnim objektima.....	63
4.2.2. Verski simboli u smislu odeće, odnosno ukrasa	65
5. OBAVEZE DRŽAVE NA NEOMETANJA RADA VERSKIH ZAJEDNICA.....	70
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	77
REZIME NA ENGLLESKOM JEZIKU (SUMMARY IN ENGLISH).....	79
POJMOVNI REGISTAR	83
LITERATURA.....	87

UVODNE NAPOMENE

Država, crkva i sloboda veroispovesti spadaju u neosporno najvažnije pojmove u društvu, bez kojih se ne može zamisliti savremeni život. Odnos države i crkve je vekovni suživot dve institucije, koje su tokom istorije menjale svoj položaj, međuzavisnost i uticaj. Skoro uvek su postojale, i danas njihov odnos je veoma raznolik, umnogome zavisan od države u kojoj je prisutan, njene istorije, kao i društvenih, kulturnih i moralnih okolnosti. Ako državu posmatramo kao neki oblik institucionalizovane moći, koja ima monopol legitimne prinude na svojoj teritoriji, crkvu sigurno nećemo videti kao telo Hristovo ili kao građevinu u kojoj se obavljaju verski obredi, ali ni kao zajednicu hrišćanskih vernika, već kao subjekt verske slobode, jer ovo delo celu materiju pojma kroz pravne analize i pravna tumačenja, a oslanja se strogo na pravne tekstove.

U prvom delu ovog rada se prikazuje odnos države i crkve, kroz teorijsku, istorijsku i na kraju komparativnu analizu. Zbog same kompleksnosti problema odnosa države i crkve, analiziraće se određeni tipovi sistema državno-crkvenog odnosa. Odmah pada u oči da ne postoje čisti sistemi ovakvih odnosa i da su to sve manje ili više izmešani modeli, koji međusobno umnogome, koliko slične toliko i se razlikuju. Zato su i sve podele na takve sisteme odnosa države i crkve teorijski, čak na neki način i veštački, čija je svrha isključivo lakše sagledanje pojedinih pitanja u različitim državama. Zato je i izabran model odnosa država i crkava, koji se čini najnepretenciozniji, a to je podela na države sa nacionalnom crkvom, države koje se oslanjaju na sekularni pristup i na države gde je prisutna odvojenost crkvenih i državnih vlasti, ali u isto vreme i njihova saradnja, u većoj ili manjoj meri. U svakom od ovih modela sistema državno-crkvenih odnosa, će se analizirati po nekoliko država, za koje se ne može reći da su najrepresentativnije jer se čini da tako nešto nije moguće pronaći. U svakom slučaju ovakav prikaz bi trebalo da oslika u potpunosti, pravnu situaciju u izabranim zemljama. Prvi deo i ima za cilj da prikaže uvodnu sliku za drugi deo koji će se baviti pravom i slobodom veroispovesti zagarantovanom Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Pravo i sloboda veroispovesti je neotuđiv segment ljudskog života, i u Konvenciji je to pravo i sloboda tako definisano da štite vernike i one koji to nisu. Da bi ta zaštita bila potpuna osnovan je Evropski sud za ljudska prava. U suštini veliki deo teksta se odnosi na način na koji ovaj Sud poima i presuđuje određene predstavke kojima se pojedinci žale na ugroženost njihove slobode veroispovesti. Kroz sudsku praksu će se videti i tendencije shvatanja Suda o pitanjima šta je povreda slobode veroispovesti po Konvenciji, a šta ne. Iako se Konvencija ne bavi definisanjem religije ili slobode veroispovesti, itekako utiče u određenje koncepta vere, posebno razlikovanja crkvi, verskih zajednica i nepriznatih verskih sekti. U tom kontekstu Sud i dopunjava, razrađuje i objašnjava prava i slobode iz Konvencije. Međutim u nekim situacijama odluke Suda dolaze u kontradikciju sa nacionalnim zakonskim tekstovima pojedinih država. U slučaju da su ta prava i slobode iz Konvencije, po kojima je Sud došao do presude, ratifikovana od strane države, ona je i dužna da svoje zakonodavstvo upodobi sa preporukama Suda. Tu uvek dolazi do problematičnih situacija jer ni jedna država nije voljna da se lako prepusti zahtevima Suda za promenu regulisanja nacionalnih zakona, koje Sud nalaže. Upravo takve situacije Sud i želi da izbegne, pa se neke njegove presude, možda ne uklapaju u viđenje pravednosti i principijelnosti, jer se priklanja stavovima nacionalnog zakonodavstva i sudskih instanci.

Ovo je samo opšti pogled na zaštitu slobode veroispovesti u okvirima Evropske unije i ne može da se ide u detaljne analize pojedinih predmeta odnosno slučajeva pred Sudom, o kojima su napisane brojne knjige i članci. Intencija je da se istaknu svi važni momenti u materiji koja se odnosi na državu, crkvu i slobodu veroispovesti.

I. DEO

ODNOS DRŽAVE I CRKVE

1. UVODNE NAPOMENE

Odnos države i crkve je, u svim istorijskim trenucima bio od neusmnljivog značaja kako za vlast tako i za crkvu i crkvene zajednice, kao i uostalom za celokupno društvo. Taj odnos se tokom istorije menjao, od vremena kada su crkvene vlasti nametale svetovnim sve značajnije odluke u državi, a ponekad direktno i vladale državom, preko perioda kada su država i crkva bili otvoreni neprijatelji, a rad crkava i uopšte religija zabranjivani, do danas kada su u većini zemljama ove dve vlasti potpuno odvojene i nezavisne jedna od druge i gde je crkva je stavljena u rang sa ostalim organizacijama i udruženjima koje egzistiraju u društvu. Danas veliki broj država insistira na odvojenosti crkvene i svetovne vlasti, što najčešće dovodi do toga da su crkve i verske zajednice potpuno izopštene iz sfere državnih poslova i bave se isključivo pitanjima vezanim za religiju. "Između crkve i države postoji stalni i neprekinuti antagonizam. Nekada više, nekada manje, crkva se redovno javlja kao svojevrsna opozicija svim društvenim uređenjima i svim državnim politikama"¹.

Odnosi između države i crkve i verskih zajednica su uvek regulisani pravnim aktom i to ustavom, zakonom ili nekim sporazumom i po pravilu se razlikuje od države do države jer ne postoji neki jednoobrazni model regulisanja. Ako su ti odnosi bliski, možemo najčešće govoriti o postojanju nacionalne ili državne crkve, koja je u svakom pogledu, a pre svega finansijski privilegovaniya od ostalih crkava i verskih zajednica. U državama koje kao načelo Ustava zastupaju sekularizam, crkva je strogo odvojena od države. Između ova dva ekstremna odnosa, su ostale države gde crkve i verske zajednice imaju međusobno podjednak status, što podrazumeva ista prava i obaveze, finansijske i poreske prirode. Glavni razlog ovakve raznolikosti po pitanju odnosa države i crkve se nalazi u istorijskom nasleđu, lokalnoj tradiciji i razvijenosti multikulturalnosti društva.

¹ A. Đakovac, "Crkva, država i politika", *Crkva u pluralističkom društvu*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2009, 13.

2. ISTORIJSKO-TEORIJSKI POGLED NA ODNOS DRŽAVE I CRKVE

Pitanje odnosa države i crkve² je tema o kojoj se još pre nekoliko vekova razmišljalo i pisalo. Naravno da u tadašnjim istorijskim trenucima pozicija crkve je bila neuporedivo jača nego što je to u novijoj istoriji, a da ne govorimo da u nekim državama je crkva ta koja je imala primat i vodila državu, a time i nametala svoju politiku. U to vreme je bilo teško pisati protiv crkve, a ne biti izložen najgoroj fizičkoj i društvenoj torturi, tako da su ta prva razmišljanja odvajanja crkvene vlasti od državne vlasti bila veoma umerena, obojena filozofskim floskulama ali svakako smela.

Među prvim shvatanjima potrebe odvajanja crkve od svetovne vlasti, svakako se ubrajaju razmišljanja John Locke-a. U svom delu "Pismo o toleranciji" iz davne 1689. godine on je u više navrata naglasio neophodnost odvajanja svetovne i duhovne vlasti. Tako, je tvrdio da uloga vlade i religije su suštinski potpuno odvojene, jer zadatak vlade je da brine o građanskim interesima kao što su imovina, materijalna sigurnost i zaštita, dok zadatak religije je da brine o interesima duše. Smatra da institucije religije ne garantuju spas podanicima, čak i ako uspeju da im usade veru, jer verske vlasti teže da ometaju taj vid spasenja. Lok kaže da samo slobodna vladavina razuma može da zaštititi od lažne religije, tako da je verska tolerancija neophodna da bi se zaštitila sloboda savesti kojom je ljudsko biće obdareno u prirodnom stanju. Sudije, od kojih niko nije postavljen od Boga, ne mogu s pravom zahtevati da građani prepuste kontrolu ili brigu o svojim dušama bilo kojoj zemaljskoj vlasti. Pokušaj državnih vlasti da priguše slobodu savesti državnim ugnjetavanjem je neprirodna upotreba moći, koja teži građanskim nemirima i nestabilnosti. Iz svih ovih razloga, važno je da vlada i religija rade odvojeno jedna od druge i uz poštovanje verske tolerancije.

Treba pomenuti i Adam Smith-a, škotskog ekonomistu i filozofa koji u svom delu "An Inquiry into the Nature and Causes of Wealth of Nations"³ iz 1776. godine se protivi finansiranju crkava od strane države. Iako je delo ispunjeno pretežno ekonomskim pitanjima, jedno poglavlje je posvećeno odnosu države i crkve. Smit je smatrao da

² O istorijskom pogledu videti, C. Fasolt, *Separation of Church and State. The Past and Future of Sacred and Profane*, Chicago 2004, H. Špehar, "Odvojenost crkve i države. Prilog izučavanju politike i religije", *Politička Misao*, br. 4, Zagreb, 2011, 26-40.

³ A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. J.B. Wight, Harriman House, Petersfield 2007 (1776), 510- 527.

finansiranje crkve od države, a posebno klera, je pre svega loše za religiju, jer sveštenici u tim okolnostima zaboravljaju na žar vere i odanost narodu i postaju učeniji i ugledniji ljudi, ali lošiji propovednici.

Doprinos Thomas Jefferson-a i James Madison-a u njihovim razmišljanjima o odvajanju crkvene i državne vlasti⁴, je više nego dragocen. Nakon Američke revolucije, država Virdžinija je bila najistaknutije mesto debate o razdvajanju crkve od države. Džeferson je sastavio svoj nacrt Zakon o uspostavljanju verske slobode u znatnoj meri pod uticajem Lokove filozofije i prosvetiteljske misli. U nekim rigidnijim verskim stavovima Loka, primećuje se odstupanje Džefersona koji smatra da nema izuzetaka od verske tolerancije, bilo da su verska uverenja monoteistična, politeistična ili ateistična, jer svako suzbijanje slobode veroispovesti je štetno. Zakon je usvojen tek 1786. godine, devet godina nakon perioda kada je napisan i poznat je pod nazivom Zakon o verskoj slobodi iz Virdžinije. Najzaslužniji za usvajanje zakona je bio Medion čije delo “Memorial and Remonstrance” iz 1785. godine, pokazuje svu neophodnost razdvajanja crkve i države. Inače ovaj dokument je Medison napisao u nameri da ukaže na drugačija stanovišta Patrick Henry-a u njegovom predlogu “Zakona o uspostavljanju odredbi za učitelje hrišćanske veroispovesti”, koji sugerise na jaču povezanost države i crkve, drugim rečima na državnu finansijsku pomoć protestantskim crkvama. Medison je smatrao da država ne sme da ima moć da finansijski podržava crkve jer bi to moglo da se izvitoperi u favorizovanju jedne crkve, koja bi postala državna crkva, kao što je to slučaj sa anglikanskom crkvom u Engleskoj.

Iako se nigde izričito ne pominje odvajanje crkve i države, Džeferson je u pismu iz 1802. godine udruženju Danbury Baptist u Konetikatu, pisao o *wall of separation* (zid razdvajanja) u smislu odnosa države i crkve. “Sadržinu tog principa izrazio je američki mislilac i predsednik Tomas Džeferson rečima da taj princip predstavlja “visok i nesavladiv zid“ među tim ustanovama, gde jedna ne učestvuje u delatnosti druge: to posebno znači da postoji niz zabrana na strani države, dok verske institucije i njihovi predstavnici mogu izražavati svoja mišljenja o moralnim i moralno-političkim, pa i čisto političkim pitanjima, ali ta mišljenja imaju karakter privatnih mišljenja, jer u sistemu odvojenosti crkve od države, crkva ima karakter privatnog udruženja”⁵.

⁴ Videti više u delu *The Separation of Church and State: Writings on a Fundamental Freedom by America's Founders*, ed. Forrest Church, Beacon Press, Boston 2004.

⁵ S. Flere, “Principi odvojenosti crkve od države i verska tolerancija”, *Religija i tolerancija*, br. 4, Novi Sad 2005, 6.

U Prvom amandmanu Ustava Sjedinjenih Američkih Država je uključena *Establishment Clause* (Klauzula o osnivanju), koja onemogućava Kongresu uspostavljanje državne religije, ali i zabranu slobodnog ispoljavanja prava na veroispovest. Time je američki Ustav postao prvi ustav koji poznaje načelo odvajanja države i crkve. Kao rezultat toga, vladi je strogo zabranjeno da finansira ili podržava bilo koju religiju, ili da promoviše jednu na račun druge. Između ostalog, to znači da ne može da imenuje verske vođe, da primorava na bogoslužjenje ili molitvu, da daje zvanična tumačenja svetih spisa ili da definiše ključne stvari o veri.

Neizostavno treba spomenuti malo radikalnija razmišljenja profesora Philip-a Hamburger-a koji smatra da odvajanje crkve i države nije Džefersonova ideja, već da se ona nazire još u rečima Isusa Hrista “moje kraljevstvo nije iz ovoga sveta” iz Novog zaveta (IV 18.36), a i vernici iz ranohrišćanskog perioda su posmatrali državu i crkvu kao dve odvojene institucije. Takođe on smatra da Martin Luther je propovedao da su crkva i država “dva kraljevstva i da ih treba oštro razlikovati i razdvojiti”. Hamburger navodi da je John Calvin smatrao da crkveni zvaničnici ne bi trebalo da budu državni službenici kao i obrnuto, a da kalvinistička zajednica nikada ne sme da državu i crkvu “meša jer oni imaju potpuno različitu prirodu⁶. Takođe on misli da Prvi amandman Ustava SAD ne predstavlja odvajanje crkve i države, već je usmeren samo u sputavanju i limitiranju moći Vlade ali ne i crkve. Prvi amandman stvorio je barijeru protiv vladinog uspostavljanja religije, ali nije bio napisan da razdvaja crkvu i državu, a odvajanje je usvojeno kao ustavni princip tek kasnije, tokom devetnaestog i dva-desetog veka.

Revolucija u Francuskoj dovodi do odvajanja države od crkve, što predstavlja stvaranje svetovne države kao neku vrstu negacije srednjovekovne vlasti koja je utemeljena na teološkim učenjima. Od 1789. godine u Francuskoj je proglašeno ukidanje državne vere, ali Deklaracija o pravima čoveka i građanina, slobodu misli i mišljenja, uključujući versku slobodu, nikada nije dovela u pitanje. Tek Zakonom iz 1905. godine Francuska je zvanično proglašena sekularnom državom, što je preneto i u Ustav iz 1958. godine. Sekularizam⁷ je po-

⁶ Videti više u delu P. Hamburger “Separation of Church and State”, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2002, 21,22 i 24. Zanimljivi su i pogledi na Hamburger-ov stav, A. M. Samaha, “Separation Rhetoric and Its Relevance. Book Review of: Separation of Church and State. by Philip Hamburger”, *Constitutional Commentary*, vol. 19, University of Minnesota, Minneapolis 2002, 713-737. D. Laycock, “The Many Meanings of Separation”, *The University of Chicago Law Review*, vol. 70, Chicago 2003,1667-1701.

⁷ Više o sekularizmu će biti govora u kasnijem poglavlju.

nekad način da se spreči da religija igra političku ulogu i da pluralizam religija bude faktor podela. To je način borbe protiv religije zabranom svakog verskog učenja, a ova druga hipoteza važi od 1905. godine⁸. Iako izrazito laička država, Francuska u svom ustavu je utemeljila slobodu veroispovesti. Ovo je jedan od osnovnih principa verskog prava u Francuskoj, pored jednakosti između verskih uverenja i neutralnosti javnih vlasti u pogledu ovih uverenja. Iako Ustav iz 1958. godine ne uspostavlja ustavni režim crkava, on proklamuje princip jednakosti što podrazumeva da nijedna religija nema poseban javni status.

3. TIPOVI SISTEMA ODNOSA DRŽAVE I CRKVE

Odnos državne i crkvene vlasti, je na drugačije načine regulisan u najvišim pravnim aktima evropskih država, od zemalja gde postoji državna ili nacionalna crkava, preko zemalja gde državne i crkvene vlasti saradjuju na različite načine, po određenim pitanjima od važnosti za crkvu i za državu, a prema potpisanim ugovornim odnosima ili državnim pravnim aktima, do zemalja gde je sprovedeno strogo razdvajanje države i crkve.

Veliki je broj podela sistema odnosa države i crkve nastao kao plod različitih viđenja stručnjaka u ovoj oblasti, ali sve te podele i modeli su manje ili više slični i između njih nema bitnih razlika. I ono što je najvažnije, ne postoji ni jedan teorijski model odnosa državne i crkvene vlasti, koji u praksi funkcioniše u potpunosti po teorijskim šablonima. Ovde će se navesti najpoznatiji i najrelevantniji modeli državno-crkvenih odnosa, bez ikakvih ambicija da se neki izdvoji kao najverodostojniji, jer je to praktično nemoguće.

Nemački profesor Gerhard Robbers, na ovim prostorima možda najcitiraniji autor, nam predlaže tri osnovna sistema odnosa države i prava u Evropskoj uniji i to:

“Prvi osnovni tip karakteriše postojanje državne crkve ili dominantne religije. U ovakvom sistemu postoje tesne veze između državne vlasti i crkve (npr. Ujedinjeno Kraljevstvo, Danska, Grčka, Malta i Finska). S druge strane, postoje sistemi zasnovani na ideji stroge razdvojenosti države i crkve (npr. Francuska sa izuzetkom tri istočna departmana, Holandija, kao i Irska). Treći tip sadrži osnovnu razdvojenost države i crkve, istovremeno prihvatajući mnoštvo zajedničkih zadataka, u čijem ispunjavanju su aktivnosti države i crkve povezane

⁸ D. G. Lavroff, “Les tendances actuelles dans les relations entre l’État et la religion”, *Anuario Iberoamericano de Justicia Constitucional*, no. 8, Madrid 2004, 324.

(npr. Belgija, Poljska, Španija, Italija, Mađarska, Austrija, Baltičke zemlje i Portugal). U nekim od ovih država sporazumi država i verskih zajednica igraju važnu ulogu, zato se govori i o državama sa sporazumnim sistemom odnosa države i crkve. Ipak, ne sme se preceniti uticaj takvih sporazuma, iako su važeni jer se čine da oni pre održavaju sistem saradnje nego što ga uspostavljaju.”⁹.

Prema stavu profesora Silvia Ferrari-a tradicionalna klasifikacija odnosa države i crkve u zapadnoj Evropi, a misli se na, konkordatski sistem, sistem nacionalne crkve i sistem razdvajanja države i crkve, je zastarela i više se bazira na formalnoj strani ovih odnosa i manje na sadržaj. Kao klasični primer konkordatskog sistema su Italija, Nemačka i Španija (iako po Ustavu od 1978. je proklamovan sekularizam), jer njihov odnos sa verskim zajednicama je zasnovan na konkordatu sa Rimokatoličkom crkvom i različitim državno-crkvenim sporazumima sa ostalim verskim zajednicama. Sistem nacionalne crkve je zastupljen u Ujedinjenom Kraljevstvu, Danskoj, Islandu, Švedskoj, Grčkoj, itd, i u tim državama postoji tzv. nacionalna crkva, koja uživa povlašćeniji tretman od ostalih crkvenih zajednica. Te privilegije su zastupljene u oblasti verske nastave, pristustvo verskih službenika u bolnicama, vojsci i slično, a sa druge strane uticaj države se ogleda u kontroli samog delovanja crkve i čak u nekim slučajevima postavljanju verskih velikodostojnika. Sistem razdvajanja crkve i države je svakako najvidljiviji u Francuskoj, ali prisutan je i u drugim državama kao što su Irska, Belgija, Holandija, itd. Sigurno da sistem odvajanja države i crkve nije tako rigidan kao u ranijim periodima, jer u Irskoj Katolička crkva, iako nema potpisan konkordat sa državnom vlašću, uživa možda i povlašćeniji položaj nego crkva u konkordatskom sistemu. Veliki broj postkomunističkih država je u kratkom periodu zaključio sa Vatikanom konkordate (Slovenija, Hrvatska, Mađarska, Letonija, itd.), iako te države zvanično spadaju u sistem gde su po Ustavu država i crkva razdvojeni. To samo potvrđuje Ferrarijevo shvatanje o zastarelosti ovog modela odnosa države i crkve, jer je sve teže pronaći državu u kojoj je istinski zastupljen bilo koji od ova tri sistema odnosa državne i crkvene vlasti. Ferrari smatra da zajednički evropski model odnosa države i crkve je definisan sledećim koordinatama: a) Država je neutralna (nepriistrasna) prema različitim pojedinačnim verskim subjektima. b) U okviru javnog sektora izdvaja se verski podsektor. Ovo se može shvatiti kao “igralište” ili “zaštićeno područje”. Unutar njege različiti kolektivni verski subjekti (crkve i verske zajednice) mogu

⁹ G. Robbers, “Država i crkva u Evropskoj uniji”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012, 10.

slobodno da deluju u uslovima suštinske prednosti u odnosu na one zajednice koji nisu verski subjekti. c) Država ima pravo da interveniše u ovoj oblasti samo da bi se pobrinula da igrači poštuju pravila igre i granice terena za igru.¹⁰

Klasifikaciju odnosa države i crkve profesor Francesco Margiotta Broglio¹¹ bazira na a) odnosima subordinacije, odnosno podređenosti u kojima je crkva direktno podređena državi i u takvim državama je nazivamo državna crkva; b) odnosima razdvojenosti, gde i crkva i država nemaju bliske odnose i egzistiraju samostalno bez mešanja u rad jednih i drugih; c) odnosima koordinacije, gde dolazi do međusobne saradnje državne i crkvene vlasti i ovaj model se često naziva hibridni model. Naravno, u stvarnom životu nijedan ovaj primer ne postoji u teoretski čistom obliku, već se vremenom, a i od države do države menja i prilagođava društvenoj realnosti.

Rick Torfs posmatra odnos države i crkve sa finansijskog stanovišta, odnosno koliki je udeo države u finansijskoj podršci crkvenim zajednicama i tako da dolazi do tri različita sistema: 1. Direktna i neposredna finansijska pomoć države i taj primer je najvidljiviji u Grčkoj; 2. Neka vrsta finansijskog okvira, gde crkve imaju finansijsku pomoć sredstava iz poreza koji prikuplja bilo sama država, bilo crkve i takav model je prisutan u Nemačkoj, Italiji i nekim drugim državama; 3. Posredna finansijska pomoć, koja se ogleda u povremenim finansiranjima nekih crkvenih objekata bilo projekata, bez obzira na razdvojenost države i crkve, a to je slučaj u Francuskoj.¹²

Po francuskom politikologu Maurice Barbier-u, glavni kriterijum za odnos državne i crkvene vlasti je mesto i uloga crkve u ustavu kao najvišem pravnom aktu. Iz toga izvodi podelu nekih evropskih država na laičke (Francuska), kvazi-laičke (Italija, Španija i Portugal), polu-laičke (Belgija, Nemačka, Irska, Luksemburg i Holandija) i ne-laičke (Danska, Engleska i Grčka).¹³

Ako posmatramo stavove i razmišljanja profesora Francisa Messner-a¹⁴, u vezi državno crkvenih odnosa, mogu se izdvojiti četiri grupacije tih odnosa i to: a) relativno striktni odnosi razdvajanja u kojima

¹⁰ Videti, S. Ferrari, "The New Wine and the Old Cask, Tolerance, Religion and the Law in Contemporary Europe", *Ratio Juris* vol 10, no. 1, Blackwell Publishers Ltd, Oxford 1997, 77.

¹¹ Videti, F. Margiotta Broglio, "Il fenomeno religioso nel sistema giuridico dell'Unione Europea", *Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato*, ed. F. Margiotta Broglio et al., Bologna 1997, 122.

¹² Videti R. Torfs, "Should Churches Be Subsidized? Different models. Some Perspectives", *The Role of the Churches in the Renewing Societies*, Budapest 1997, 45-53.

¹³ Videti, M. Barbier, *La laïcité*, L'Harmattan, Paris 1995, 171-200.

¹⁴ Videti, F. Messner, *Dictionnaire du droit des religions*, CNRS éditions, Paris 2011.

dolazi do izražaja državno opredeljenje za sekularizam i gde je država i sve verske zajednice potpuno izopštene iz, pre svega političkih, a neki put i društvenih događanja u zemlji. Ovakav model je pomalo apstraktan i isključivo teorijski jer u praksi ni u jednoj zemlji Evrope nema apsolutne odvojenosti države i crkve. Ako se pogleda istorija Evrope posle Drugog svetskog rata, mogu se naći primeri za ovakav model u mnogim, ne u svim, bivšim socijalističkim, odnosno komunističkim državama; b) drugu grupaciju čine države u kojima postoje dominantne nacionalne, odnosno državne crkve i koje su uvek favorizovane od strane države u odnosu na druge crkve i verske zajednice. Državne ili nacionalne crkve su usko povezane sa državnim i drugim javnim institucijama i od njih dobijaju značajna novčana sredstva, kao i sve druge vidove podrške. Ovde se mora napomenuti da nije identična situacija u svim državama koje imaju državne odnosno nacionalne crkve, tako da u Ujedinjenom Kraljevstvu u kojoj anglikanska crkva ima status državne crkve ali nema takve privilegije i naročito finasijsku podršku kao državne crkve u drugim zemljama; c) u treću grupaciju spadaju sve one države u kojima crkve i verske zajednice su stavljene u pravni okvir i gde su državno crkveni odnosi striktno propisani pravnim aktima, od ustava, zakona, međunarodnih ugovora do internih sporazuma. Svi navedeni pravni akti su posebni za svaku od priznatih crkava odnosno verskih zajednica i njima se garantuje veća ili manja autonomija u odnosu na državnu vlast. Ova grupacija država pre svega izvire iz prethodnog perioda u kome su crkva ili neke crkve imale privilegovaniji status u odnosu na druge, a sve je poticalo od prvobitnih državnih ugovora odnosno Konkordata sa Svetom Stolicom koje je isticalo i privilegovalo katoličku crkvu ali se kasnije proširilo i na druge crkve. Ovde se vidi jasna nejednakost između crkava i verskih zajednica u nekoj državi i u skladu sa tim njihovo favorizovanje u odnosu na druge veroispovesti; d) u ovoj grupaciji su one države koje sve crkve i verske zajednice regulišu opštim pravnim okvirom i u tom smislu moraju proći kroz poseban postupak registracije. Ovde crkve i verske zajednice uživaju potpunu autonomiju u odnosu na državu i između njih i države postoji određeni stepen saradnje, koji se apsolutno razlikuje od zemlje do zemlje.

Profesor Nenad Đurđević smatra da sudbinu odnosa države i crkve, isključivo određuje država, te stoga imamo nekoliko sistema: 1) dolazi dostapanja crkve sa državom i gde crkvi pripada supremacija nad državom; 2) stapanje crkve i države, ali je crkva u potpunosti potčinjena državi; 3) odvajanja crkve od države, u smislu nezavisne i slo-

bodne crkve u državi, i 4) koordinacije crkve i države (kooperativna odvojenost), sa razgraničenjem sfera njihovog uticaja i rada.¹⁵

4. ODNOS DRŽAVE I CRKVE I SLOBODE VEROISPOVESTI U NEKIM ZEMLJAMA EVROPSKE UNIJE I SRBIJI

U ovom delu će biti detaljnije izložen odnos države i crkve, a i sloboda veroispovesti u izabranim državama EU, a na kraju i u Republici Srbiji. Obuhvatiće se najzanimljivije države po ovom pitanju a i pokriće se osnovna podela odnosa države i crkve na one države koje imaju nacionalnu crkvu, one koje zastupaju sekularizam i one države koje imaju princip odvojenosti, ali saradnje između državnih i crkvenih vlasti¹⁶.

4.1 Države u kojima preovlađuje princip nacionalne crkve

U ovom odeljku biće analizirane dve države u kojima je zastupljen sistem državne crkve, što se može primetiti u privilegovanim položaju jedne (nacionalne) crkve u odnosu na sve druge, kao i na ostale verske zajednice, ali koje se međusobno dosta razlikuju. Nije veliki broj država koji bi mogao da se podvede pod ovu kategoriju, ali sem nacionalne crkve, koja ih karakteriše, one se sve međusobno razlikuju. Ovde će se dati prikaz dve države, koje zastupaju ovakav princip odnosa države i crkve, ali se može zaključiti da su na neki način dijametralno suprotne. Dok u jednoj (Ujedinjeno Kraljevstvo) crkva je ta koja više ima upliva u državne političke i druge tokove, nego što ima finansijske i druge povlastice, u drugoj (Grčka) jednostavno država sve kontroliše ali neosporno favorizuje svoju nacionalnu crkvu u svakom pogledu. Kategorizacija državno crkvenih odnosa često ima više veze sa teorijom nego sa praksom; sa istorijom, a ne pravom. Iako je tačno da je državama koje svrstavamo pod ovu kategoriju, je zajedničko to što jednoj crkvi ili verskoj zajednici (ili više njih) daju

¹⁵ N. Đurđević, "Ostvarivanje slobode veroispovesti i pravni položaj crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji", Službeni glasnik, Beograd 2009, 254.

¹⁶ O odnosu države i crkve videti više, S. Ferrari, "Separation of Church and State in Contemporary European Society, *Journal of Church and State*, vol. 10, no. 3, Oxford 1988, 533-537. S. Ferrari, "Law and Religion in a Secular World: A European Perspective", *Ecclesiastical Law Journal*, London 2012, 355-370.

poseban ustavni položaj i posebne pogodnosti i terete koji proističu iz tog posebnog položaja, može se primetiti da evropski državni crkveni sistemi imaju malo toga zajedničkog među sobom¹⁷.

4.1.1. Ujedinjeno Kraljevstvo

4.1.1.1. *Opšte napomene*

Ako se pogleda demografska slika građana Ujedinjenog Kraljevstva po pitanju kojim crkvama pripadaju, primećuje se veliki procenat hrišćanskih crkava i to oko 26 miliona pripadnika Engleske crkve (Anglikanske crkve, tj. Anglican Church), 5.7 miliona pripadnika Rimokatoličke crkve i 5.5 miliona pripadnika ostalih hrišćanskih crkava, ima oko 1.5 miliona Muslimana, 500.000 Sika i Hindusa i oko 300.000 Jevreja¹⁸. Prema statističkim podacima iz 2011. godine u Ujedinjenom Kraljevstvu, Hrišćani su činili 59.5 %, odnosno 37.6 miliona, Muslimana 4.4 % ili 2.8 miliona, Sike i Hindusi oko 2 %, što je 1.3 miliona, Jevreji oko 0.4 %, ili 270.000, i Budisti 0.4 % odnosno 260.000 pripadnika. Ovi statistički podaci pokazuju da postoji izrazito dominantna hrišćanska veroispovest i to posebno pripadnika Engleske crkve (Anglikanske crkve) u odnosu na druge konfesije.

4.1.1.2. *Odnos države i crkve*

Ujedinjeno Kraljevstvo priznaje status državne crkve Engleskoj crkvi i Škotskoj crkvi (Prezbiterijanskoj crkvi), ali u Škotskoj, Velsu i Severnoj Irskoj ne postoji zvanična državna crkva.

Pravni akti, kao što su Zakon o pravima (Bills of rights) iz 1689. godine, kasnije Zakon o supermatiji (Act of Supremacy) iz 1558. godine i Zakon o sporazumu (Act of Settlement) iz 1701. godine, između ostalog, uređuju princip nasleđivanja trona u Ujedinjenom Kraljevstvu, i obavezuju da Monarh mora biti podanik Engleske crkve, a strogo je zabranjeno da pretendent na presto može biti u bračnom odnosu sa osobom katoličke veroispovesti. Monarh Ujedinjenog Kraljevstva u isto vreme ima titulu vrhovnog poglavara Engleske crkve, čime je

¹⁷ R. Sandberg, "Church-State Relations in Europe: From Legal Models to an Interdisciplinary Approach" *Journal of Religion in Europe*, september, Brill, Leiden 2008, 332-333.

¹⁸ Ovi statistički podaci su navedeni prema Parekh Report-u koji je objavljen u knjizi "The Future of Multi-Ethnic Britain" Runnymede Trust and Profile Books Ltd, London 2000, 236.

položaj te crkve još favorizovaniji u odnosu na ostale crkve¹⁹. Monarh, iako je vrhovni poglavar crkve, nema sveštenički položaj i nema obavezu vršenja crkvenih obreda, već to u njegovo ime obavlja Kenteberijski nadbiskup (Archbishop of Canterbury) koji formalno ima najviše svešteničko zvanje i on praktično rukovodi Engleskom crkvom.

Mešanje svetovne vlasti u strogo crkvene poslove se vidi prilikom donošenja nekih akata koje se tiču crkve, kao i prilikom imenovanja najviših crkvenih velikodostojnika. Kada se donosi crkveni zakon, on prolazi kroz posebnu zakonodavnu proceduru, koja počinje tako što Zakonodavni odbor Generalnog Sinoda Engleske crkve predlaže zakonski akt, a poseban parlamentarni Crkveni odbor (Ecclesiastical Committee) ga razmatra i upućuje u oba doma Parlamenta na čitanje. Predlog zakona mora da dobije saglasnost Parlamenta putem rezolucije, da bi na kraju monarh se saglasio sa istim²⁰ i time postaje deo celokupnog pravnog zakonodavstva Ujedinjenog Kraljevstva. Prilikom izbora biskupa i nadbiskupa, procedura počinje predlogom Krunske komisije za imenovanje, koja predlaže dva kandidata Prvom ministru, koji se opredeljuje za jednog, a Monarh ga imenuje²¹.

Treba napomenuti da određeni broj biskupa Engleske crkve učestvuju u radu Doma Lordova, koji je gornji dom Parlamenta²², mada ima i teza da dva nadbiskupa i dvadeset i četiri biskupa, koliko ih ima u Domu Lordova ne zastupaju interese Engleske crkve već učestvuju u zakonodavnoj aktivnosti iskazujući svoja religijska ili moralna stano- višta²³. Počev od 2001. godine i ostalo sveštenstvo može biti izabrano u Dom Komune Britanskog Parlamenta.

Sve ovo ukazuje na jaku isprepletenost svetovne i crkvene vlasti u, pre svega Engleskoj, iako je u više navrata bilo izvesnih pokušaja pravnih reformi u smislu smanjivanja dominacije Engleske crkve u odnosu na ostale crkve, ali do danas ni jedan pravni akt nije izmenjen.

¹⁹ O široj diskusiji u vezi privilegija Engleske crkve videti u članku, J. Rivers, "From Toleration to Puralism: Religious Liberty and Religious Establishment under the United Kingdom's Human Rights Act", *Law and religion*, ed R. Adhar, Ashgate, Aldershot 2000.

²⁰ Više videti N. Doe, *The Legal Framework of the Church of England: a Critical Study in a Comparative Context*, Clarendon Press, Oxford 1996.

²¹ Više videti B. Palmer, *High and Mitred: A Study of Prime Ministers as Bishop-Makers, 1837-1977*, Cromwell, London 1992.

²² U izveštaju Wakeham (Royal Commission on the Reform of the House of Lords pod upravom Lorda Wakehama) iz januara 2000. godine se upravo raspravljao o učešću u radu predstavnika Engleske crkve u Domu Lordova, ali do sada nije bilo izmene pravnih propisa koji bi to omogućavali.

²³ R. Adhar, I. Leigh, "Is Establishment Consistent with Religious Freedom", *McGill Law Journal*, vol. 49, Montreal 2004, 675.

Kada govorimo o drugim crkvama one imaju status isti kao i dobrovoljna nevladina organizacija, te stoga i nema registrovanih crkava.”Opšti stav je, da crkve imaju ista prava kao i druga dobrovoljna udruženja da sklapaju ugovore i poseduju imovinu, da disciplinuju svoje činovnike i članove (koristeći interne tribunale, ukoliko žele) i da vode socijalna ili druga dobrotvorna (ili čak komercijalna) preduzeća”²⁴

Interesantno je da Engleska crkva iako ima status državne crkve nema nikakvo javno finansiranje (sem nekih poreskih olakšica), kao uostalom ni druge crkve i verske zajednice i organizacije. Država ne finansira plate sveštenstva, njihove penzije i uopšte samo funkcionisanje crkve, mada se to ne odnosi na održavanje i rekonstrukcije crkava kao istorijskih građevina. Engleska crkva ima uobičajen delokrug angažovanja, a to se pre svega misli na obrede bogoslužjenja, verske obrede venčanja i sahrana, organizovanja verskih škola (koje imaju neku vrstu državne finansijske pomoći), prisustvo sveštenika (kapelana) u vojsci, zatvorskim objektima, nekim bolnicama, itd.

4.1.1.3. Normativni okvir slobode veroispovesti

Oblast ljudskih prava, a samim tim i slobode i zaštite veroispovesti je regulisana Zakonom o ljudskim pravima (The Human Rights Act) donetim 1998. godine, ali koji je stupio na snagu tek 2. oktobra 2000. godine. Pored ovog zakona ovu oblast delimično reguliše i Zakon o ravnopravnosti iz 2010. godine (The Equality Act) i Propisi o jednakosti zapošljavanja (po osnovu uverenja ili vere) iz 2003. godine (The Employment Equality Regulations - Belief or Religion). Zakonom o ljudskim pravima Ujedinjeno Kraljevstvo, je integrisalo u svoj pravni korpus odredbe Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950 godine. Iako jedna od prvih država koja je potpisala ovu Konvenciju, Ujedinjenom Kraljevstvu je bilo potrebno pola veka da je ugradi u svoj pravni sistem. ”Uvesti kod nas prava ujedinjena u Evropsku konvenciju o ljudskim pravima, je bio jedan od kamena spoticanja u programu ustavne reforme Vlade Ujedinjenog Kraljevstva”²⁵.

U stručnoj javnosti, a i šire bilo je dosta nepoverenja u Evrpsku konvenciju o ljudskim pravima, jer se smatralo da je to delo profesora

²⁴ D. McClean, “Država i crkva u Ujedinjenom Kraljevstvu”, *Država i crkva u Evropskoj uniji* (ur. G. Robbers), Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012, 291.

²⁵ J. Beatson, “Le Royaume-Uni et la Nouvelle Déclaration des Droits”, *Revue française de droit constitutionnel*, no. 48, Paris 2001, 687.

“kontinentalnog prava” i suprotno od britanskog pravnog sistema, a takvo viđenje je uočljivo u stavu uglednog sudije Lorda Denninga: ”Nadam se da mi nećemo Konvenciju ugraditi u naše zakone... ona je napisana u stilu koji je potpuno suprotan od onoga na što smo navikli”²⁶.

Bilo je i drugačih pogleda koja su smatrala da je inkorporisanje Konvencije u pravni sistem Ujedinjenog kraljevstva neophodno jer u suprotnom samo umanjuje zaštitu sloboda i ljudskih prava. ”Paradoksalna i nejasna pozicija Ujedinjenog Kraljevstva je naterala određene političare i pravnike da zahtevaju ugrađivanje Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava u britansko pravo, što će omogućiti ne samo pojedincima da pokreću sporove pred sudovima, već i da se u Ujedinjenom Kraljevstvu razvije sistem koji će garantovati građanske slobode zaštitnim mehanizmom za ljudska prava”²⁷. Takođe, Lord Bingham kaže: ”Mogućnost da engleske sudije mogu da zaštite ljudska prava u ovoj zemlji ... je otežano nesposobnošću brojnih Vlada tokom dugog niza godina da uključi u britansko pravo Konvenciju o ljudskim pravima”²⁸.

Zakon o ljudskim pravima, je kompromisno delo dve suprotstavljene naučne struje i predstavlja “originalni model, koji omogućuje da se zakoni tumače na način koji je kompatibilan sa Konvencijom, a ukoliko sudovi ne uspeju da pronađu odgovarajuće pravno usklađivanje zakona i Konvencije, Parlament je taj od koga se očekuje brzo rešenje, što uključuje i donošenje novog zakona. Postupanje po ovom Zakonu je mnogo jednostavnije i brže nego što je bilo pre njegovog donošenja, a građanima je osigurana pravna zaštita njihovih osnovnih prava i sloboda, koja garantuje Konvencija o ljudskim pravima”²⁹.

4.1.2. Grčka

4.1.2.1. Opšte napomene

Grčko društvo je izuzetno homogeno etnički, kulturno i lingvistički, a jedan od glavnih razloga ove homogenosti je preovlađujuća

²⁶ Lord Denning, *What Next in the Law?* Butterworths, London 1982, 291.

²⁷ V. Barbé, “Le Human Rights Act 1998 et la souveraineté parlementaire”, *Revue française de droit constitutionnel*, no. 61, Paris 2005, 118.

²⁸ Lord T. Bingham, “The European Convention on Human Rights: Time to Incorporate”, *The Law Quarterly Review*, no. 109, Sweet & Maxwell, London 1993, 390.

²⁹ O. Nikolić, “Sloboda veroispovesti u Ujedinjenom Kraljevstvu”, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2015, 74.

uloga koju je imala Istočna pravoslavna crkva u održavanju grčkog jezika i kulture tokom skoro četvorovekovne osmanske vladavine. U Grčkoj, 98% populacije su pravoslavni hrišćani, a 1.3% su muslimani iz regiona Trakije. Ostalih 0.7 % su katolici, protestanti, jevreji, jermeni, Jehovini svedoci i drugi.

4.1.2.2. Odnos države i crkve

Ustavom Grčke od 1975. godine se ustanovljava da je Istočno pravoslavna crkva Hrista preovlađujuća religija u državi, i da ona predstavlja poseban interes za državu, ali da se vodi računa da se ne ugrozi jednakost ostalih crkava³⁰. Pojmom preovlađujuće religije se utvrđuje da je pravoslavna vera zvanična državna religija u Grčkoj, ali to ne pretpostavlja da je ona dominantnija u odnosu na druge veroispovesti. Grčka pravoslavna crkva je svakako u privilegovanim položaju u odnosu na druge crkve, samim tim jer je broj vernika neuporedivo veći u odnosu na bilo koju drugu veroispovest. Pored pravoslavne veroispovesti status pravnog lica javnog prava ima i judaizam i islamska veroispovest, i one imaju zakonski podjednako oslobađanje od poreza, ali je primetno da je Grčka pravoslavna crkva kroz svoje delovanje i aktivnost umnogome finansirana od strane države. Država direktno isplaćuje plate i penzije sveštenstvu Grčke pravoslavne crkve, kao i njihovo stručno usavršavanje, a i uloga crkve je dominantna u obrazovnom sistemu jer je definisana kao obaveza države da oblikuje nacionalnu i versku savest građana. Pravoslavno sveštenstvo je obavezno prisutno u vojsci, policiji, bolnicama a i u privatnom sektoru gde uglavnom podučavaju veronauku. Pored toga, u Grčkoj su prisutne i različite opstrukcije protiv drugih religija (npr. u izgradnji verskih hramova i drugih objekata drugih veroispovesti), kao i skoro nemogućnosti promene veroispovesti, posebno ako se menja pravoslavna veroispovest. Bliski odnos države i Grčke pravoslavne vere se vidi i u verskom zaklinjanju najviših političkih funkcionera uključujući poslanike i Predsednika Republike, versko zaklinjanje svedoka u sudskim sporovima, skoro nemogućnost nereligijske sahrane i apsolutna nemogućnost kremacije, itd.

Grčka pravoslavna crkva ima čvrste veze sa Vaseljenskom patrijaršijom u Istanbulu, kao i sa ostalim pravoslavnim crkvama. Crkva

³⁰ O razvoju ustavnih promena videti, S. Katakos, "State and Church in Greece. A Greek Paradox", *Separation of Church and State in Europe with View on Sweden, Norway, The Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*, eds. F. de Beaufort, I. Hägg, P. van Schie, European Liberal Forum, Brussels 2008,180.

ima autokefalnost (koja je proglašena 1833. godine za vreme kralja Ota) i njom upravlja (ima administrativne, zakonodavne i sudske ingerencije) Sveti Sinod aktivnih arhijereja, a pod nadzorom Stalnog Svetog Sinoda, koga čine članovi Svetog Sinoda, što je regulisano Statutarnom poveljom, a u skladu sa odredbama Patrijarhatne knjige iz 1850. i Sinodalnog zakona od 4. aprila 1928. godine, a u duhovnoj i upravnoj nadležnosti Vaseljenske patrijaršije.

4.1.2.3. Normativni okvir slobode veroispovesti

“U Grčkoj je posebnim zakonima definisan pravni položaj Grčke pravoslavne crkve, Jevrejske zajednice i Islamske zajednice, koje imaju svojstvo pravnog lica javnog prava, dok poseban status imaju Sveta Gora, Kritska crkva, mitropolije Dodekaneza i egzarhat na Patmosu. Grčka je donela Zakon o organizaciji pravnih oblika verskih zajednica i njihovih organizacija u Grčkoj, u kome je verska zajednica definisana kao dovoljan broj lica sa posebnim priznanjem vere u priznatoj veroispovesti stalnih stanovnika određenog geografskog područja, organizovanih da kolektivno vrše dužnosti verskih službi njihove veroispovesti”³¹. Katolička crkva ima svojstvo crkvenog pravnog lica privatnog prava, a sličan status ima još sedam crkava.

“Svi svešteni kanoni utvrđeni na sedam vaseljenskih sabora (od 325. do 787. godine), na pomesnim saborima i od strane crkvenih otaca, bilo da se tiču dogmatskih ili upravnih pitanja, potvrđeni su Ustavom”³². Ovo pitanje izaziva veliki spor u tumačenju između crkve i njenih teoretičara sa jedne i velikog broja pravnih stručnjaka i profesora sa druge strane, oko ustavnosti bilo kog akta koje donese grčki parlament a koji je protivan crkvenim kanonima. Trebalo bi stati na stanovište da su propisane ustavne i verske slobode i prava u smislu člana 13. Ustava, nemejljive, a da svo delovanje crkve treba ostaviti kanonskom pravu da reguliše. Grčki ustav je ionako napisan pod jakim uticajem crkve tako da između ostalog član 13. tačka 2, strogo zabranjuje prozelitizam i smatra se krivičnim delom, mada nije detaljno navedeno koje delovanje je zabranjeno i na kojim tačno osnovama. Ovakva pravna situacija je dovela do velikog broja slučajeva pred Evropskim sudom za ljudska prava u Strazburu, a *Kokkinakis protiv*

³¹ M. Trnavac, “Veroispovest u Bugarskoj, Rumuniji i Grčkoj”, u *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1/2018, 83.

³² Ch. Papastathis, “Država i crkva u Grčkoj”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012, 54.

Grčke³³ je svakako najpoznatiji. Još jedan poznati slučaj pred Sudom u Strazburu *Molla Sali protiv Grčke*³⁴ je posledica neprincipejelnog pravnog regulisanja položaja muslimanske nacionalne manjine u Zapadnoj Trakiji nakon grčko-turskog rata koji je okončan Lozanskim ugovorom iz 1923. godine. “Lozanski ugovor je predvideo da muslimani u Zapadnoj Trakiji mogu da odlučuju o pitanjima iz porodičnog prava kao i neka pravna pitanja koja se tiču ličnog statusa u skladu sa svojim utemeljenim običajima i verskim uverenjima. Grčka je otišla i korak dalje pa je zakonima (147/1914 i 1920/1991) uspostavila i neku vrstu verskog suda na čelu sa muftijama, koji pored tipično verskih zaduženja, imaju i jurisdikciju koja je pokrivala deo privatnog prava (sklapanja i razvoda braka, alimentacije, starateljstva, penzije, i tome slično)”³⁵.

4.2. Države u kojima prevladuje princip sekularnosti odnosno laiciteta

Veoma je teško tvrditi da danas postoje države koje striktno poštuju princip sekularnosti, odnosno laiciteta³⁶. Verovatno najbolji primer za državu koja se striktno drži sekularnog principa je Francuska. Iako tamo ne možemo da tvrdimo da je država potpuno odvojena od religije, ali po potezima vlasti vidi se da im je to nastojanje. Pored Francuske u ovu grupu država, stručnjaci ubrajaju i Holandiju, Belgiju i Irsku. Ali pre prelaska na opis konkretnih država, zadržaćemo se na istorijskom i teorijskom opisu principa sekularnosti i laiciteta.

Nastojace se da se rastumače pojmovi laicitet i sekularizam, bez imalo intencija u njihovo filozofsko ili sociološko tumačenje i dati pravno shvatanje relevantno za odnos države i crkve.

Sekularizam je umanjivanje uticaja religije na državu i potiče od latinske reči *saeculum*, koja se odnosi na sve ono što ne pripada religiji. Reč laički je reč grčkog porekla i prevodi se kao svetovni, narodni, drugim rečima, obe ove reči su više ili manje sinonimi. Naravno da između ova dva pojma postoji razlike ali to neće biti predmet kojim se

³³ Ovaj slučaj će kasnije detaljnije da se prikaže.

³⁴ *Molla Sali v. Greece*, no. 20452/14.

³⁵ O. Nikolić, “Šerijatsko pravo i Evropska konvencija o ljudskim pravima”, *Uvod u Šerijatsko pravo*, ur. V. Čolović, S. Manić, Institut za uporedno pravo, Beograd 2020, 77-78.

³⁶ O laicitetu uopšteno videti više, M. Gauchet, *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Gallimard, Paris 1998, a o samom poreklu principa laiciteta videti, P. Daled, “Aux origines du principe de ‘laïcité’, *Laïcité et sécularisation dans l’Union européenne*, eds. A. Dierkens, J.-P. Schreiber, Editions de l’Université de Bruxelles, Bruxelles 2006, 35-45.

ovo delo bavi. Značajno je mišljenje francuske sociološkinje Fransoaz Šampion (Françoise Champion) koja tvrdi da su u pitanju dve ustavne tradicije posvećene istom cilju: razdvajanju crkve i države. Dakle, nije reč o dva različita fenomena, već o dve logike u istorijskom procesu jedne ideje: emancipacije političkog od religijskog³⁷. “Laicizacija je karakterističana za evropske zemlje u čijem je javnom prostoru crkva oduvek zauzimala značajno mesto. Reč je mahom o katoličkim nacijama gde se crkva smatrala pozvanom da učestvuje u rešavanju većine društvenih problema, a bila i dovoljno moćna...da bude konkurencija državi. Proces sekularizacije je vezan za protestantski pol evropskog društva”³⁸. Kada se govori o francuskom pravnom sistemu i francuskoj literaturi uvek će se koristiti termin laicitet, dok za Sjedinjene Američke Države i neke druge države mahom protestantske ili prilikom generalnog tumačenja potpunog odvajanja države od crkve, će biti upotrebljen termin sekularnost.

Ako posmatramo sekularizaciju isključivo u religijskom domenu, ona može da ima višestruko značenje: 1) odmakli gubitak relevantnosti religije; 2) potiskivanje crkvenog autoriteta iz područja svetovne vlasti; 3) razbaštinjenje i neočuvanje hrišćanskih dostignuća u modernom sekularnom društvu; 4) demitologizacija vere i “produhovljenje sveta”; 5) gubitak crkvenosti kod stanovništva³⁹.

U Francuskoj i Sjedinjenim Državama, osnivačima ustavnog liberalizma, sekularizam je u početku shvaćen kao zabrana institucije državne religije. Sekularnost se neki put koristila kao sredstvo za sprečavanje uplitanja crkve u državno-politički život, a ponekad kao sredstvo borbe protiv svakog religijskog učenja.

Neutralizaciju verske činjenice generalno vodi ka laičkoj državi, ali to nije uvek slučaj. Neke evropske zemlje, Francuska i Španija, na primer, ustavno propisuju laičku državu. Dok je u Francuskoj laicizam možda najviše izražena, u Španiji, do pada režima generala Franka katolička vera je bila državna religija. Ustavom od 1978. godine se proklamuje laička država, ali katolička veroispovest još uvek je veoma uticajna. Određeni broj država nemaju ustavno određenje sekularne države, ali u praksi su država i crkve odvojeni uz puno priznaje verske slobode. Nepriznavanje ili neprihvatanje crkve od strane države ne podrazumeva da država nema ili ne želi da ima odnose

³⁷ Videti, F. Champion, “Entre laïcisation et sécularisation. Des rapports Église-État dans l’Europe communautaire”, *Le Débat*, no. 77, Gallimard, Paris 1993. 40-63.

³⁸ Marko Božić, *Laička republika Preobražaji francuskog modela odnosa crkve i države*, Pravni fakultet, Beograd 2014, 3.

³⁹ F.-X. Kaufmann, “Kako da preživi kršćanstvo?”, *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb 2003, 59.

sa religijama. To samo znači da crkva nije subjekt javnog prava i da država nema obavezu njenog izdržavanja. Sekularizacija se može posmatrati i kao zatvaranje religije isključivo u crkvene institucije van javnog života od strane države, uz nemešanje u odnos crkve i građana čije je pravo na veroispovest zagarantovano. Međutim čini se da je takvo mišljenje pogrešno, jer sekularizam se sastoji u odvajanju države od religije, ali nema za cilj da isključi religiju iz društva, već naprotiv, on podstiče da se religija tretira kao i drugi elementi društva. Činjenica da država vodi dijalog sa crkvama, ni na koji način nije u suprotnosti sa sekularizmom, već naprotiv, sekularizam je oduvek zamišljen kao instrument mirenja, usmeren na saradnju crkve i države za dobrobit svih.

Predsednik Ustavne komisije koja je 1946. godine pisala tadašnji ustav Francuske je izjavio da: „Laicitet nije filozofija ili doktrina, već koegzistencija svih filozofija i svih doktrina i poštovanje svih verovanja“. Ovako naglašen laicitet kao ustavno načelo, a istorijski posmatran i republikansko načelo koje vuče korene iz Francuske Revolucije, postalo je temelj državno crkvenih odnosa. U Francuskoj se smatra da je laicitet rezultat zajedničke primene četiri principa: slobode savesti, jednakosti prava svih uverenja, neutralnosti države i razdvajanja crkava i države. ”Odlučiti se za neutralnost ne znači da država treba da ignoriše religijske činjenice, pa čak i u Republici koja je od laiciteta napravila jedan od svojih granitnih stubova, kako je Napoleon nazivao svoja velika ostvarenja, religiozni fenomen nikad nije potpuno odsutan”⁴⁰. Sveštenik, a kasnije i eminentni sociolog, Émile Poulat nalazi da odvajanje crkve od države nije suštinski potrebno za laicizam, međutim u Francuskoj je ovo postala mitska identifikacija između ova dva pojma. On takođe kaže da ”postoje onoliko laičkih režima koliko ima nacionalnih situacija u različitim državama”⁴¹, što praktično samo potvrđuje da ne postoji jedan istovetni model odvojenosti crkve od države. ”Donošenjem Zakona od 9. decembra 1905. godine Francuska je definitivno izašla iz dotadašnjeg konkordativnog režima verskih zajednica, da bi usvojila režim, koji je i danas na snazi, režim razdvajanja, često nazivanog režim laiciteta”⁴².

⁴⁰ O. Nikolić, Ch. Tellier, “Religijski simboli u javnom životu u nekim evropskim državama, sa posebnim osvrtom na Francusku Republiku”, *Religija, pravo, politika*, Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, IIU Svetigora, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, Budva 2015, 597.

⁴¹ E. Poulat, *Liberté, laïcité. La guerre des deux France et le principe de la modernité*, Editions du Cerf, Cujas, Paris 1987, 215.

⁴² R. Jacques, “La liberté religieuse”, *Revue internationale de droit comparé*, vol. 46, no. 2 Paris 1994, 630.

“I država i crkva moraju da nesmetano da obavljaju svoj zadatak u društvu. Religija treba da bude oblast duhovne, a država svetovne vlasti, vlasti se ne smeju mešati, i svaka treba da u svojoj oblasti radi na jačanju i prosperitetu nacije i države, a među njima nužno mora da postoji saradnja, posebno u sudbinskim trenucima postojanja naroda i države”⁴³.

4.2.1. Francuska

4.2.1.1. Opšte napomene

Podaci o broju vernika odnosno pripadnika različitih crkava u Francuskoj su veoma relativni i međusobno se razlikuju, a glavni razlog tome je što francuska vlada nema zvaničnu statistiku u vezi broja verskih podanika. Izvesno je da najveći broj građana Francuske pripada rimokatoličkoj crkvi, negde oko 80% ukupnog stanovništva. ali samo njih 15% zaista redovno posećuje crkvu. Kao druga veroispovest je islam sa nekih 10% stanovnika sa tendencijom rasta, a slede protestanti (Reformska crkva i crkve Augzburške ispovesti Alzasa i Lorene) sa 1,3%-2%, judaizam sa 1%, pravoslavci sa 0,2%, , budisti 0,1%, i drugi. Iako ima skoro 0,1% stanovnika koji su izabrali kao svoju veru, onu koju propovedaju Jehovini svedoci, država ne priznaje ovu versku zajednicu, kao ni Sajantološku crkvu (tako da su dužni da plaćaju porez državi od 60% od svih primanja i donacija). Mogu se pronaći podaci koji govore da je skoro četvrtina Francuza po pitanju veroispovesti neopredeljen ili jednostavno ne žele da pripadaju ni jednoj crkvi.

4.2.1.2. Odnos države i crkve

Građanin Portalis, državni savetnik je 26. mesidora godine IX, prilikom zaključivanja Konkordata od 1901. godine između francuske Vlade i Pape dao svoje viđenje odnosa države i crkve gde je rekao da nikada ne smemo brkati religiju sa državom, jer religija je društvo čoveka sa Bogom, a država je društvo ljudi između sebe. Ustav od 4. oktobra 1958. godine u svom prvom članu definiše Francusku kao nedeljivu, laičku, demokratsku i socijalnu Republiku, gde je osigurana jednakost pred zakonom za sve građane bez obzira na poreklo, rasu ili

⁴³ S. Aksić, “Sekularizacija države (pojam, uzroci i posledice)” *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš 2018, 193.

religiju, kao i da poštuje sva uverenja. To je država koja ima nepristrasan odnos prema veroispovesti, a prema crkvama i verskim zajednicama se odnosi podjednako, međutim ova neutralnost se manifestuje isključivo u javnom sektoru, i nema uticaj na privatni. Zvanično nije predviđeno javno finansiranje crkvenih delatnosti, sem plata za rad sveštenstva u vojsci i bolnicama, kao i određenih poreskih olakšica za verska udruženja. Takođe, zakonom se ne sprečava finansijska pomoć, a to naročito se odnosi na obnovu i održavanje crkvenih objekata koji su izgrađeni pre 1905. godine. Treba imati u vidu da je država Francuska vlasnik svih tih istorijskih objekata izgrađenih do 1905. godine, jer nakon Francuske Revolucije je sprovedena nacionalizacija, koja je regulisana i kasnijim zakonima.

Država nema nikakvog uticaja na dešavanja u crkvama, niti može da utiče izbor ili razrešenje sveštenstva, a još manje u delovanje crkava i pitanja veroispovesti.

4.2.1.3. *Normativni okvir slobode veroispovesti*

Deklaracija o pravima čoveka i građanina u članu 10. uređuje da niko ne sme biti uznemiravan zbog svog mišljenja, čak i verskog, pod uslovom da njegovo izražavanje ne narušava poredak utvrđen zakonom. Takođe preambula Ustava od 3. oktobra 1946. godine propisuje da niko ne može biti oštećen u svom radu ili svom zaposlenju, zbog svog porekla, mišljenja ili verovanja. Najvažniji akt pored važećeg Ustava je svakako, već više puta pomenuti Zakon od 9. decembra 1905. godine koji garantuje slobodu savesti i veroispovesti, ali za razliku od drugih vrsta udruženja u ovom slučaju striktno zabranjuje institucionalno finansiranje crkava i verskih zajednica. Kako se u prvim članovima Zakona reguliše: “Republika garantuje slobodu savesti kao i slobodno vršenje bogoslužnja pod ograničenjima u interesu javnog reda”, priznajući princip verske slobode u svim njegovim dimenzijama. Republika ne priznaje, ne plaća, niti subvencioniše nijednu religiju, te se svi troškovi koji se odnose na vršenje bogoslužnja ukidaju iz budžeta države, departmana i opština, javnih organa u pogledu verskih uverenja, bez razlike, što je u skladu sa principom ravnopravnosti vera”. Princip jednakosti koji se provlači kroz celokupno francusko zakonodavstvo u odnosu na veroispovest, podrazumeva da nijedna religija nema poseban javni status i da veroispovest u principu predstavlja privatnu stvar, i kao takva podleže privatnom pravu.

Zbog nekih istorijskih momenata Francuska Republika nema istovetni sistem regulisanja veroispovesti, jer u pojedinim delovima zemlje važe drugačiji zakoni u odnosu na ostatak zemlje. Na prekomorskim teritorijama se primenjuje Zakon od 1905. godine, ali na malom ostrvu Majot (Mayotte) koje se nalazi u Indijskom okeanu, gde zbog strukture stanovništva, odnosno velikog broja muslimana, se primenjivao izmenjeni oblik šerijatskog prava. To se najbolje vidi u civilnom pravu, konkretnije porodičnom i naslednom pravu, gde je pravosudna uloga data kadijama. Ovaj sistem je važio sve do 2011. godine kada je uveden sistem kakav važi i u ostatku zemlje. Specifična situacija se odnosi i na prekomorske teritorije u francuskoj Gvajani (Guyanne) gde je aktom od 1828. godine regulisano delovanje i finansiranje katoličke veroispovesti i njen pravni status.

Departmani koji se nalaze u istočnoj Francuskoj i to: Donja Rajna (Bas-Rhin), Gornja Rajna, (Haut-Rhin) i Mosel (Moselle) su teritorije koje je Nemačka imperija nakon pobede nad Francuskom i sklopljenog mira u Frankfurtu 1870. godine, okupirala i anektirala 1871. godine, a ponovno deo teritorije Francuske su postali tek nakon završetka Prvog svetskog rata, tako da u trenutku donošenja Zakona od 1905. godine, taj akt na njih se nije odnosio. Za njih je važio, a i danas važi Konkordat koji je potpisan od strane Napoleona Bonaparte (tada na funkciji Prvog Konzula) i Pape Pija VII, 15. jula 1801. godine, kojim država priznaje samo četiri crkve i to: Rimokatoličku crkvu, Luteransku crkvu (crkve Augzburške ispovesti Alzasa i Lorene), Reformističku crkvu i jevrejsku versku zajednicu i u skladu sa tim im obezbeđuje finansiranje njihovih delatnosti. Uticaj države u ovim oblastima se ogleda u imenovanju biskupa Strazbura i Meca od strane predsednika Republike i pape, kao i još nekim drugim.

Dekreti od 16. januara i 6. decembra 1939. godine, (poznatiji kao Décrets Mandel) su prilagođeni zakonski akti koji važe za Prekomorske teritorije St Pierre et Miquelon, Markiska ostrva (Iles Marquises), Wallis et Futuna i Novu Kaledoniju (Nouvelle Calédonie), a Zakon od 1905. godine nije mogao biti primenjen. Ovi dekreti ne uključuju direktno razdvajanje javnih vlasti i crkava, jer dozvoljavaju upliv države u striktno crkvene stvari (saglasnost za imenovanje upravnih saveta u verskoj konfesiji, postavljanju lokalnih episkopa, itd.).

Striktno insistiranje na laicitetu i odsustvu i zabrani svih verskih elemenata u javnom sektoru u današnjem periodu ima za posledicu veliki broj slučajeva pred Sudom u Strazburu, ali o tome će kasnije biti više reči.

4.2.2. Holandija

4.2.2.1. Opšte napomene

Struktura stanovništva po religijama je do dvadesetog veka bila skoro potpuno hrišćanska i to 60% kalvinista (protestanata) i 35% katolika, a samo 5% građana se izjašnjavalo za drugu religiju. Međutim danas situacija je daleko drugačija, pa prema podacima iz 2020. godine čak 55% stanovnika se izjašnjava kao nereligiozni, oko 20% su katolici, 14,4% protestanti, 5,2 % pripadnici islamske veroispovesti, a 5% su se izjasnili za neku drugu religiju.

4.2.2.2. Odnos države i crkve

Verske zajednice nemaju nikakvu ulogu u sekularnoj vlasti u Holandiji. To bi bilo u suprotnosti sa razdvajanjem crkve od države. Ne postoje predstavnička tela u kojima crkve imaju zagwarantovano mesto, ili koje su rezervisane za predstavnike određenih verskih zajednica⁴⁴. U periodu između 1848. i 1887. godine Ustav je eksplicitno zabranjivao crkvenim licima političku aktivnost u Parlamentu, što je važno i za opštinske savete sve do 1931. godine. Danas ne postoji nema zakonskih prepreka koja bi zabranjivala sveštenim licima politički angažman. Za razliku od nekih prošlih vremena ni jedan zakonski tekst ne dopušta da jedna verska zajednica ima neki uticaj nad drugom verskom zajednicom. Inače verske zajednice mogu biti organizovane kao crkve (hrišćanske crkve), a mogu i kao udruženja i fondacije što je posebno karakteristično za nehrišćanske verske zajednice. Mada su crkve slobodne da pojedine oblasti svog delovanja organizuju nezavisno, činjenica je da postoji duga tradicija organizovanja društvenih, kulturnih i obrazovnih delatnosti u vidu običnih udruženja i fondacija utemeljenih na veri ili uverenju, i te organizacije mogu biti u manjoj ili većoj meri povezane sa crkvom, a ta veza može biti formalizovana statutima i propisima, a verski identitet im je zaštićen Građanskim zakonikom⁴⁵. Sve crkve su finansirane od strane samih vernika, jer sistem crkvenih i državnih odnosa je kakav da u Holandiji se ne do-

⁴⁴ Videti, S. van Bijsterveld, "Religion and the Secular State in the Netherlands", *Religion and the Secular State*, eds. J. Martinez-Torron, W. Cole Durham, The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University, Washington D.C 2010, 532.

⁴⁵ Videti, S. van Bijsterveld, "Država i crkva u Holandiji", *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012, 337.

zvoljava državno finansiranje verskih aktivnosti, kao takvih. Postoji čitav niz poreskih olakšica koje crkve mogu da koriste. Sveštena lica koja su zaposlena u armiji i zatvorima, primaju platu od države, da bi se omogućila sloboda veroispovesti svakog pojedinca, što je zakonski regulisano. Verske škole imaju isti tretman kao i državne škole. Opšte je pravilo da crkvene zgrade finansiraju same crkvene zajednice. Mnoge crkvene građevine, posebno hrišćanske crkvene zgrade, su označene kao građevine od istorijske važnosti, te za takve objekte postoje mogućnost korišćenja javnih sredstava za održavanje i restauraciju.

Od trenutka donošenja veoma liberalnog ustava 1848. godine, crkve su slobodne da se razvijaju bez ikakvog uplitanja države, na potpuno isti način kao bilo koja druga nevladina organizacija u Holandiji. A država je zauzvrat slobodna od bilo kakvog crkvenog uticaja i dužna je da poštuje neutralnost. Drugim rečima, država ne sme da pokazuje nikakvu sklonost prema nekoj od veroispovesti, niti generalno prema fenomenu religije ili religioznosti. Država stoga nije samo dužna da poštuje neutralnost prema verskim podanicima u svim crkvenim zajednicama s jedne strane, već i prema ateistima i agnosticima s druge strane.

U junu 2008. Izvršno veće grada Amsterdama izdalo je memorandum kojim se pravi razlika između "ekskluzivne neutralnosti", „inkluzivne neutralnosti“ i "kompenzatorne neutralnosti". "Ekskluzivna neutralnost" je zasnovana na francuskom principu laiciteta i isključuje religiju (kao privatnu stvar) iz javnog života. „Inkluzivna neutralnost“ zahteva da država bude nepristrasna „u smislu da se sve (priznate) religije i uverenja tretiraju jednako“, dok je „kompenzatorna neutralnost“ zasnovana na ideji da mogu biti uključene izuzetne okolnosti – „istorijske ili strukturalne nejednakosti“ ili socijalna dugovanja određenih religija ili ideologija – zbog čega država može da pruži "dodatnu podršku grupama koje zaostaju". Gradsko veće je proglasilo da je „inkluzivna neutralnost“ primenljiva na Holandiju i želi da to lično dopuni "kompenzatornom neutralnošću"⁴⁶.

4.2.2.3. Normativni okvir slobode veroispovesti

U Holandiji važi striktna odvojenost crkve od države, iako to nije pravno formulisano ni u Ustavu, niti u bilo kom drugom zakonskom tekstu. Odvojenost crkve od države ni najmanje ne znači da država ima

⁴⁶ Videti, F. de Beaufort, P. van Schie, "The Separation of Church and State in the Netherlands", *Separation of Church and State in Europe with View on Sweden, Norway, The Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*, eds. F. de Beaufort, I. Hägg, P. van Schie, European Liberal Forum, Brussels 2008. 63.

neki negativni stav prema crkvama i uopšte religijom, a samim tim se i ne zabranjuje saradnja države sa crkvenim zajednicama, ali se to uvek tumači u skladu sa načelom neutralnosti države i slobode veroispovesti.

Zakon o crkvama iz davne 1853. godine je važio do 1988. godine, i taj zakon se nije mnogo bavio odnosom države i crkve, već je bio donet sa ciljem da se utemelji autonomija crkve, odnosno njena slobodna unutrašnja organizacija i smiri tenzija između većinskih protestanata i manjinskih katolika.

U današnje vreme ne postoji ni jedan zakon o crkvi i verskim zajednicama, ali postoje mnogi zakonski tekstovi koji se odnose i regulišu parcijalno pravo i slobodu veroispovesti i položaj verskih zajednica i to se ogleda u npr. obrazovnom zakonu, koji pruža mogućnost dualnog sistema obrazovanja, ili medijskom zakonu koji osigurava dovoljno vremena i prostora za verske zajednice. Građanski zakonik priznaje pravni subjektivitet crkava. Zakon o radu i zakon o jednakom tretmanu vode računa o slobodi veroispovest na različite načine. U zakonu o privatnosti, „religija“ je definisana među „osetljivim“ podacima. Postoje zakoni koji se odnose na verske procesije i zvonjavu crkvenih zvona, itd..

4.3. Države u kojima preovlađuje princip odnosa saradnje između države i crkve

Broj država u Evropskoj uniji koji zastupa ovaj kombinovani, mešoviti princip u kome preovlađuje sistem saradnje države i crkve i ostalih verskih zajednica je deleko najbrojniji. Ali prvo što pada u oči je izrazita razlika između ovih država u smislu odnosa sa crkvom i verskim zajednicama, tako da sa sigurnošću ne možemo da tvrdimo da postoji primer čistog i potpuno uređenog sistema odnosa država-crkva. Uslediće prikaz tri zemlje koje se međusobno razlikuju, ali ne može da se kaže da predstavljaju neke posebne izuzetke, jer toga u ovoj grupaciji nema. Svaka država ima svoj jedinstven odnos prema crkvama i verskim zajednicama, te stoga se ne mogu pronaći reprezentni primeri.

4.3.1. Nemačka

4.3.1.1. Opšte napomene

U Nemačkoj dominiraju dve crkve sa sličnim brojem vernika i to Rimokatolička crkva (26,5 miliona) i Protestantska crkva (26,2 mi-

liona). Rimokatolička crkva je uglavnom zastupljena na jugu i zapadu zemlje, dok protestantska crkva ima više pristalica na severu i istoku. Inače Protestantsku crkvu čini veliki broj manjih, nezavisnih lokalnih crkvi i one zajedno čine Evangelističku crkvu. Manji broj crkava koji je ostao izvan ovog saveza se nazivaju Slobodne crkve. Smatra se da skoro 22 miliona građana se izjašnjavaju da ne pripadaju ni jednoj crkvi, dok islamska veroispovest ima oko 3,2 miliona vernika, pravoslavnih hrišćana ima oko 1,2 miliona, dok Jevrejska zajednica broji oko 100.000 vernika, dok ostale manje crkve i crkvene zajednice imaju oko 1.2 miliona sledbenika⁴⁷. Po Pew Research Center-u u Nemačkoj je najviše Protestanata 33,8%, Rimokatolika 32,9%, Muslimana 5,8% Jevreja 1%, Budista 1% i ostalih 25,5% vernika.

4.3.1.2. Odnos države i crkve

U Nemačkoj, kao i u mnogim drugim evropskim zemljama, odnos države i crkve je proživljavao raznovrsnu i složenu istoriju. Do kasnog srednjeg veka jedina crkva u Nemačkoj je bila katolička crkva. Od pojave Martina Lutera i njegovog uticaja na reformaciju crkve, nastala je velika podela i razdor između protestantske i katoličke crkve. Augzburškim mirom od 1555. godine rimokatolička i luteranska vera su izjednačene, ali se njihov sukob i dalje nastavlja i Vestfalskim mirom 1848. godine se završava tridesetogodišni verski rat, bez pobednika. Početkom devetnaestog veka Nemačka je bila razjedinjena i sastojala se od oko 300 kraljevstava, vojvodstava i baronija, podeljenih verski i politički, sa protestantskom i katoličkom crkvom koje su na različitim teritorijama imale svoj uticaj. Vajmarski Ustav od 1919. godine je zvanično razdvojio crkvu od države, ali je saradnja postojala u oblasti verske nastave u školstvu, crkvenih poreza i sveštenstva u vojsci.

Osnovni zakon (Ustav) i drugi pravni akti se bave uređenjem položaja crkve i verskih zajednica na federalnom nivou. Na nivou federalnih jedinica pravnim aktima tih pokrajina se reguliše status crkve i ostalih verskih organizacija i on se razlikuje od pokrajine do pokrajine, a u nekim delovima čak i u odnosu na federalnom nivou.

“U okviru evropskih sistemima odnosa crkve i države, Nemačka se u svom pristupu drži zlatne sredine - između postojanja državne

⁴⁷ Podaci o broju vernika preuzeti od G. Robbers, “Država i crkva u Nemačkoj”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012, 208.

crkve i stroge odvojenosti crkve i države, tako da Osnovni zakon propisuje sistem po kome su crkva i država razdvojeni, dok istovremeno postoji ustavom obezbeđeni oblik saradnje između dve institucije⁴⁸. Okosnice prava koje se odnosi na crkve su: statut javnopravnih korporacija za crkve, verska nastava u javnim školama, teološki fakulteti unutar državnih univerziteta, crkvena aktivnost u vojsci i zatvorskim ustanovama, crkveni porez i državne subvencije verskim zajednicama i najzad ustavna garancija samoopredeljenja crkava i religije⁴⁹.

Crkveni porez je tradicionalno deo nemačkog prava još od devetnaestog veka, naravno u različitim formama i predstavlja i danas glavni način finansiranja crkava. Crkveni porez se zasniva na načelu pripadnosti, te svaki poreski obveznik je dužan da plaća deo svojih prihoda verskoj zajednici kojoj pripada. Porez prikuplja država u ime verske organizacije i pojedinac se jedino može osloboditi ovog poreza ukoliko pred državnim vlastima izjavi da je napustio crkvu i da više nije njen pripadnik. Država crkvama daje i određene subvencije, kao i neka oslobađanja od plaćanja poreza, a u potpunosti finansira sveštena lica u armiji i zatvorskim ustanovama. Država finansira versku nastavu u školama, koja nije obavezna, te ukoliko ne žele, deci se obezbeđuje sekularna nastava⁵⁰.

4.3.1.3. Normativni okvir slobode veroispovesti

Članom 4. Osnovnog zakona se garantuje sloboda veroispovesti, a sloboda vere i savesti i sloboda veroispovesti, religije ili ideologije se smatra neprikosnovenim. Jamči se nesmetano upražnjavanje veroispovesti.

Nemački model razdvajanja crkve i države pomiruje državnu neutralnost i „institucionalizovanu saradnju”. Poštuje kriterijume režima razdvajanja, koji se definiše kao „vrsta pravnog odnosa između veroispovesti i države u kojoj se ova potonja, kao verski neutralna, ne ponaša na posebno dobar ili posebno loš način prema bilo kojoj religiji”. Načelo institucionalizovane saradnje najbolje dolazi do izražaja u priznavanju verskim zajednicama statusa korporacija u javnom pravu. Priznavanje tog statusa otvara mnoga pitanja, kako iz ugla teorije upravnog prava

⁴⁸ Ibid, 209.

⁴⁹ Videti, F. Messner, “Le droit des religions dans une Europe interculturelle”, *Revue Hermès*, CNRS Editions, no. 23-24, Paris 1999, 59.

⁵⁰ O. Nikolić, “Odnosi države i crkva u Evropskoj uniji”, *Državno-crkveno pravo kroz vekove*, ur. V. Čolović, et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, Beograd, Budva 2019, 484.

tako i u pogledu na pravno značenje odnosa verskih zajednica i države. U vezi priznavanja ovog statusa može se naslutiti trostruko dejstvo i to a) da u u Nemačkoj odvojenost crkve i države nije radikalna; b) status korporacija u javnom pravu naglašava i priznaje javnu i društvenu ulogu glavnih religija; i c) status korporacija u javnom pravu pretpostavlja usklađen odnos dva suverena partnera, jer dajući im status pravnog lica, država je spremna da saraduje sa verskim zajednicama⁵¹.

Nemački model u potpunosti garantuje: slobodu savesti, veroispovesti i ispovedanja, što je garantovano članom 4. Osnovnog zakona i jedan je od bitnih uslova za neutralnost države. Pravo na ovu slobodu direktno proizilazi iz čl. 1. stav 1. Osnovnog zakona. Član 4. zakona postavlja i pozitivne i negativne zahteve pred državu. U negativnom smislu, garantuje zaštitu od neopravdanog mešanja države u verska uverenja svakog pojedinca i u versku praksu i delatnost bilo koje verske zajednice. Ukoliko se ukaže potreba, ova druga može na osnovu člana 19. stava 3. Osnovnog zakona – da podnese tužbu za povredu osnovnih prava. Pored toga, se zabranjuje ponovno uspostavljanje državne crkve i štiti pravo na slobodno ispovedanje i promenu vere. Što se tiče pozitivnih obaveza, država je dužna da štiti pojedince i verske zajednice u ostvarivanju verskih sloboda.

Iz celine ovih garancija proizilazi princip neutralnosti države prema svim religijama. Pristup javnim službama bez diskriminacije iz verskih razloga garantuje se na ovaj način: Uživanje građanskih i političkih prava, ulazak u javnu službu i prava stečena u javnoj službi ne zavise od verskih uverenja. Niko ne može biti oštećen zbog privrženosti nekim religioznim ili filozofskim uverenjima.

Zagarantovan je i princip pravne ravnopravnosti svih verskih zajednica. Status korporacije u javnom pravu imaju sve verske zajednice, pod uslovom da ispunjavaju navedene uslove. Na osnovu člana 137. stav 3. verske zajednice uživaju ustavno pravo da organizuju i slobodno upravljaju svojim poslovima.

4.3.2. Mađarska

4.3.2.1. Opšte napomene

Prema podacima iz 2001. godine u Mađarskoj dominiraju Rimokatolička crkva sa skoro 55% vernika, a onda slede pristalice

⁵¹ T. Rambaud, "Odvojenost crkve od države u Njemačkoj i Francuskoj: komparativna analiza", *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, br. 4, Zagreb 2013, 10.

Reformističke crkve (Kalvinisti) sa 16%, Luteranske crkve sa 3%, dok je ostalih malo više od 1% (Jevreja, Pravoslavaca, Baptista, Adventista, itd). U ovim podacima je navedeno da je 15% stanovnika se izjasnilo da nema svoju veru, a 10% nije želelo da se izjasne. Inače, danas u Mađarskoj imamo državno priznatih četrnaest crkava⁵², a kasnije pridodatih još osamnaest crkava, dok su sve ostale crkve tretirane kao verska udruženja.

4.3.2.2. Odnos države i crkve

Poznati mađarski sociolog religije Mikloš Tomka je izdvojio četiri perioda u odnosima crkve i države u 20. veku. Period 'trijumfalizma' karakteriše preplitanje države i crkve, kao i moćna pozicija crkve koja se ogleda vlasništvu ogromnih (uglavnom zemljišnih) poseda, ali i njenog upliva u zakonsku aktivnost države. Ovaj period je završen 1945. godine, kada je počela era „sukoba“ sa vlastima. Dok su u ovim godinama komunizam mnogi još uvek doživljavali kao prolazni režim, svaka nada je nestala u periodu posle revolucije 1956. godine, kada je počela era 'izolacije'. Konačno, kako je politička konsolidacija 'Kádárism-a' napredovala, organizacioni princip odnosa crkve i države postao je 'Dijalog'. Gornji opis najviše odgovara odnosu države i Katoličke crkve, ali dobro prikazuje uspone i padove i drugih verskih denominacija⁵³. Padom socijalizma i prelaskom na demokratski politički sistem 1989. godine suštinski se promenio političko okruženje crkava. Sada su (ponovo) bile u poziciji da aktivno oblikuju klasičan obrazac odnosa crkve i države. Ova situacija je podrazumevala, ne samo da su se Crkve morale posvetiti određenom institucionalnom modelu, već da su morale i da definišu svoju poziciju u odnosu na političke aktere, posebno političke partije.

Ustav Mađarske (Osnovni zakon) od 1. januara 2012. godine nije mnogo promenio do tada važeći odnos države i crkve, a to je insistiranje na neutralnosti države prema religiji. Ustav, između ostalog, proglašava versku slobodu, razdvajanje države i crkve, crkvenu autonomiju i navodi da država mora da saraduje sa crkvama za zajedničke ciljeve, kao i da će status crkve i verskih zajednica biti regulisan organskim zakonom. "Neutralnost se može videti kao osnovni princip kojim se država rukovodi svojim odnosima sa verskim zajednicama i

⁵² Tu spadaju sledeće crkve: Katolička, Reformska, Luteranska, Pravoslavna, Unitarna, Evangelistička, itd.

⁵³ M. Tomka, "Stages of Religious Change in Hungary", *World Catholicism in Transition*, ed. T. M. Gannon, Macmillan, Collier, New York, London 1988, 169-183.

drugim ideologijama ... država ne sme biti institucionalno povezana sa bilo kojom crkvom ili više crkava”⁵⁴.

4.3.2.3. Normativni okvir slobode veroispovesti

Sloboda veroispovesti je Ustavom zagantovana za svakog građanina, pod istim uslovima, bio on vernik crkve ili verske zajednice. Samo ustavno regulisanje ove materije je potpuno u skladu sa evropskim standardima.

Novi Zakon o slobodi savesti i veroispovesti, kao i pravnom statusu crkava i verskih zajednica od 2011. godine je ustanovio u mnogo čemu kompleksnije uslove za dobijanje statusa crkve. Za svrstavanje neke verske organizacije u crkvu po zakonu je potrebno da ima svoje aktivnosti najmanje dvadeset godina na teritoriji Mađarske ili čak sto godina na internacionalnom nivou, da je upisano minimum 1.000 članova u versku organizaciju, a takođe je potrebno ispuniti još neke uslove, ali najkontroverzniji je onaj koji mađarskom parlamentu daje skoro diskreciono pravo da li će registrovati crkvu ili ne. Prema novom zakonu, skoro 300 ranije registrovanih crkava (sa izuzetkom četrnaest crkava) morale su da traže preregistraciju da bi sačuvale status i privilegije crkve, pod znatno zahtevnijim uslovima, što mnoge od njih nisu uspele da ostvare, te su preimenovane u verska udruženja⁵⁵. I Ustavni sud i Evropski sud za ljudska prava smatrali su da parlamentarno odlučivanje o statusu crkve predstavlja povredu principa neutralnosti jer je moglo da dovede do politizovanog i diskriminatornog odlučivanja o crkvenim statusima. Naime, država je mogla da favorizuje određene verske konfesije u odnosu na druge bez objektivno opravdanih osnova. Na osnovu predstavke pojedinaca i devet verskih zajednica, Evropski sud za ljudska prava je u svojoj presudi od 9. aprila 2014. u predmetu *Magyar Keresztény Mennonita Egyház i drugi protiv Mađarske* utvrdio da je neustavan zakon kojim je prekršio član 9. koji se odnosi na slobodu i pravo na versku slobodu Evropske konvencije o ljudskim pravima. Mađarska je uložila žalbu na odluku Velikom veću. Veliko veće Suda je tu žalbu odbilo, pa je 9. septembra 2014. odluka postala pravosnažna. Kao reakcija na presudu Evropskog suda za ljudska prava, Vlada je u decembru

⁵⁴ B. Schanda, “Država i crkva u Mađarskoj”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012, 184.

⁵⁵ R. Uitz, “Hungary’s New Constitution and Its New Law on Freedom of Religion and Churches: The Return of the Sovereign”, *Brigham Young University Law review*, 931, Provo 2012, 964.

2015. godine podnela Peti amandman na Zakon o crkvama. Izmenjenim zakonom planirano je da se dvostepeni sistem klasifikacije verskih zajednica zameni trostepenim sistemom, koji se sastoji od ‘verskih udruženja’, ‘registrovanih crkava’ i ‘sertifikovanih crkava’. Buduću klasifikaciju unutar kategorija odredio bi sud. Pored toga, nacrt zakona dozvoljava državi da sklapa „sporazume o saradnji“ sa pojedinačnim verskim zajednicama na diskrecionoj osnovi kako bi subvencionisala aktivnosti od javnog interesa koje obavljaju te verske zajednice. Ovaj amandman bi uspostavio značajno poboljšanje u odnosu na ranije verzije Zakona o crkvama, jer je obezbedio izričita prava i zaštitu verskih zajednica klasifikovanih u nižim nivoima. To bi takođe umanjilo ulogu parlamenta u dodeljivanju zakonskog priznanja crkvama i verskim zajednicama⁵⁶. To znači da država i crkva odnosno, verske zajednice mogu da sarađuju u ostvarivanju ciljeva zajednica i o takvoj saradnji odlučuje Parlament, a detalje te saradnje propisuje poseban zakon.

Crkve koje je država priznala imaju neuporedivo veće beneficije, pre svega u poreskom oslobađanju, različitim subvencijama, ekonomskoj pomoći za rekonstrukcije i održavanja verskih i drugih crkvenih objekata, pravo na vlasništvo nad zemljištem, pravo upravljanja i državne finansijske pomoći obrazovnim ustanovama, itd. U Mađarskoj državne i verske škole imaju isti tretman kako u pravima tako u finansijskoj državnoj potpori, a na izričit zahtev roditelja deci i u državnim školama je moguće organizovati časove veronauke.

“Pluralistički sistem ‘državnih crkava’ ima mnogo prednosti za verske zajednice koje uživaju privilegije sistema: on im omogućava da promovišu svoje verske ciljeve, da steknu ekonomsku snagu ili da se infiltriraju u politiku, dok one koji su isključeni stavljaju u veoma nepovoljan položaj. Zauzvrat gore pomenutim privilegijama, ‘državne crkve’ podržavaju i promovišu – ili se barem ne mogu protiviti – politički, društveni i kulturni program države. Međutim, dekonstrukcija sekularne države ima ozbiljne implikacije. To rezultira nezdravom simbiozom države i njenih „crkava“, što je – na duge staze – štetno za oboje, a takođe narušava zaštitu niza osnovnih prava”⁵⁷.

⁵⁶ G. Halmai, “Varieties of State-Church Relations and Religious Freedom Through Three Case Studies”, *Michigan State Law Review*, East Lansing 2017, 186.

⁵⁷ J. Mink, “Human Rights Protection and Traditional Churches in the System of National Cooperation in Hungary”, *Religion and Human Rights*, no. 13, Leiden 2019, 269.

4.3.3. Hrvatska

4.3.3.1. Opšte napomene

Prema popisu stanovništva u Hrvatskoj, koji je obavljen 2011. godine, velika većina se izjasnila kao vernici Katoličke crkve (čak 86,3%), dok su se ostali građani izjasnili kao pripadnici Pravoslavne crkve (4,4%), Islamske veroispovesti (1,5%) i ostalih (1,1%), dok nereligioznih, ateista, agnostika, itd. (4,6%) i onih koji se nisu izjasnili (2,2%). Iako je Katolička crkva najdominantija po broju vernika i uticaju na državu i ostale denominacije⁵⁸, u javnom životu Hrvatske su aktivne i prisutne pre svega Srpska pravoslavna crkva i Islamska zajednica, kao uostalom i ostale crkve i verske zajednice, bez obzira na njihovu malu brojčanost. “Hrvatska spada u zemlje visoke ili umerene religioznosti, umerenih društvenih očekivanja i odobrava značajnu ulogu tradicionalnih religija i dopušta religiji umerenu društvenu uključenost”⁵⁹.

4.3.3.2. Odnos države i crkve

Pravni položaj crkve i države je regulisan članom 41. Ustava Hrvatske, gde se kaže da su verske zajednice jednake pred zakonom i odvojene od države. Verske zajednice mogu u skladu sa zakonom da javno vrše svoje verske obrede, da osnivaju škole, socijalne i dobrotvorne ustanove, a pri tome će im država pružiti pomoć i zaštitu. Takođe položaj i odnos crkve i verskih zajednica sa državom reguliše Zakon o položaju verskih zajednica iz 2002. godine. Zakonom se verskim zajednicama pruža pravo na organizovanje veronauke u školama, na sveštenika u zdravstvenim i socijalnim ustanovama, zatvorima i u vojsci i policiji. Verske zajednice se finansiraju iz budžeta, donacija i institucionalnih prihoda.

U Hrvatskoj postoji pet različitih tipova verskih zajednica koje su po pravnom statusu veoma različite i to: Katolička crkva koja ima apsolutno najveći broj vernika i koja sama po sebi ima vrlo specifičan i privilegovan status u odnosu na druge verske zajednice; verske zajednice

⁵⁸ O istorijskom položaju crkve u Hrvatskoj videti, M. Pisek, *Crkva i država. Proces i (de)seku-larizacije*, GEA EKK, Zagreb 2014, 129 i dalje.

⁵⁹ S. Zrinščak, “Church, State and Society in Post-Communist Europe”, *Religion and the State: A Comparative Sociology*, ed. J. Barbalet, A. Possamai, B. S. Turner, Anthem Press, London 2011, 177.

koje imaju potpisan ugovor sa državom Hrvatskom; registrovane verske zajednice; neregistrovane verske zajednice, ali koje imaju pravni oblik verskih udruženja, često nazivane i „verske zajednice *in statu nascendi*“ i neregistrovane verske zajednice koje nemaju ni status pravnog lica.

Država Hrvatska je potpisala sa Svetom Stolicom (Vatikanom) nekoliko međunarodnih ugovora i to: Ugovor o pravnim pitanjima (1997), Ugovor o ekonomskim pitanjima (1998), Ugovor o dušobrižništvu katoličkih vernika, pripadnika oružanih snaga i službi za sprovođenje zakona Republike Hrvatske (1997) i Ugovor o saradnji u području vaspitanja i kulture (1997). Katoličkoj crkvi, kao i svim crkvenim institucijama, se priznaje javnopravnu sposobnost, koju ona može da slobodno ukida, menja i osniva po odredbama kanonskog prava. U nadležnost Svete stolice spadaju sva crkvena imenovanja ili premeštanja biskupije. Ovim ugovorima se Katoličkoj crkvi daje pravo da gradi crkve i ostale verske hramove na području cele Republike, da osniva dobrotvorna udruženja i pravo na slobodu štampe.

Pored potpisanih ugovora sa Katoličkom crkvom, država Hrvatska je 2002. godine potpisala ugovore sa Srpskom pravoslavnom crkvom i Islamskom zajednicom, pa 2003. godine sa Evangelističkom crkvom i Reformisanom hrišćanskom (kalvinističkom) crkvom, Evanđeosom pentekostnom crkvom, Hrišćanskom adventističkom crkvom i Savezom baptističkih crkava, Bugarskom pravoslavnom crkvom, Hrvatskom starokatoličkom crkvom i Makedonskom pravoslavnom crkvom. A kasnije 2010. godine sa Koordinacijom jevrejskih opština, 2011. godine sa Jevrejskom verskom zajednicom Bet Israel i 2014. godine sa Savezom crkava „Reč života“, Crkvom celovitog evanđelja i Protestantском reformisanom hrišćanskom crkvom. Ugovorom države i verskih zajednica se garantuje unutrašnja autonomija verskih zajednica, budžetsko finansiranje verskih zajednica, kao i ostale privilegije koje su navedene i u Zakonu o položaju verskih zajednica.

U vezi verskog obrazovanja Hrvatska se obavezala, nakon potpisivanja ugovora sa Vatikanom, da će u sklopu školskog programa uključiti i nastavu katoličke veronauke, uz pristanak roditelja ili staratelja u svim javnim osnovnim i srednjim školama i predškolskim ustanovama. Veronauku predaju kvalifikovani veroučitelji koji su po mišljenju crkvene vlasti prikladni za taj posao i koji zadovoljavaju ostale zakonske uslove. Crkvene vlasti su zadužene za programe i sadržaje katoličke veronauke, dok Republika Hrvatska finansira izradu i izdavanje udžbenika. Katolička crkva može da osnuje škole i predškolske ustanove prema odredbama kanonskog prava, a u skladu za

zakonima. Država finansira i katoličke bogoslovske fakultete, kao i ostale crkvene škole i predškolske ustanove.

Drugim verskim zajednicama je pružena mogućnost religijskog obrazovanja u školama tek nakon 2002. godine kada je donesen Zakon o pravnom položaju verskih zajednica koji u članu 13 omogućava da se na zahtjev roditelja ili staratelja, odnosno zajedničke izjave roditelja (staratelja) i učenika starijih od 15 godina, sprovede versko obrazovanje u predškolskim, osnovnoškolskim i srednjoškolskim ustanovama, dok Ministarstvo nadležno za predškolsko obrazovanje, osnovno školstvo i srednje školstvo, daje suglasnost na plan i program te odobrava udžbenike i didaktička sredstva. Versko obrazovanje se organizuje prema ovom zakonu i potpisanim ugovorima između verskih zajednica i Vlade Republike Hrvatske. Šest verskih zajednica izradilo je planove i programe verskog obrazovanja i to za katoličko, pravoslavno, islamsko, judaističko, adventističko i za Crkvu Isusa Hrista sveca poslednjih dana⁶⁰.

“U stvari, nije tajna da se država u velikoj meri oslanja na crkve i verske zajednice, jer bez humanitarnog, društvenog i kulturnog rada koji obavljaju verske zajednice, država bi imala mnogo više posla u društvu”⁶¹.

4.3.3.3. *Normativni okvir slobode veroispovesti*

Država Hrvatska je u potpunosti uskladila svoje zakonodavstvo u oblasti slobode veroispovesti sa Evropskom konvencijom za ljudska prava, tako da u Ustavu zabranjuje bilo kakav oblik verske mržnje, kao i zabrana ograničenja prava na veroispovest. Prilikom traženja sklapanja ugovora sa državom Savez Crkava crkava “Reč života”, Crkva celovitog evanđelja i Protestantska reformisana hrišćanska crkva su bile odbijene od strane državne Komisije za odnose sa verskim zajednicama iz razloga neispunjavanja istorijskih i brojčanih kriterijuma iz Zaključka od 2004. godine. Međutim nakon tužbe Evropskom skudu za ljudska prava, gde je ustanovljeno da je Republika Hrvatska povredila član 14. u vezi sa članom 9. i članom 1. Protokola 12 EKLJP, ove verske zajednice su potpisale sa Hrvatskom ugovore 2014. godine.

⁶⁰ Videti, B. Ančić, T. Puhovski, *Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj* Forum za slobodu odgoja, Zagreb, 2011, 30.

⁶¹ V.-I. Savić, “State and Church in Croatia”, *State and Church in the European Union*, ed. Gerhard Robbers, Nomos, Baden-Baden 2019, 247.

4.4. Srbija

Iako Srbija nije članica Evropske unije, ovde će se ukratko izneti položaj države i crkve odnosno verskih zajednica. Srbija pripada grupaciji država koje primenjuju princip saranje između države i crkve.

4.4.1. Opšte napomene

Prema popisu stanovništva u Srbiji iz 2002. godine (bez Kosova i Metohije)⁶², najviše građana se izjasnio kao pripadnici pravoslavne veroispovesti (84,98%), dok kao pripadnici Rimokatoličke vere su se izjasnili 5,48%, Islamske veroispovesti 3,2% protestantske vere 1,08%, jevrejske zajednice 0,01% i ateista 0,53%. Zabeleženo je i prisustvo pripadnika drugih, manje zastupljenih verskih zajednica, kao što je Rumunska pravoslavna crkva, Crnogorska pravoslavna crkva, Budistička zajednica itd., ali je njihov broj neiskaziv u procentima.

4.4.2. Odnos države i crkve

Srbija je imala pravoslavnu veru kao državnu religiju zaključno sa Ustavom iz 1903. godine, jer sledeći Ustav iz 1921. godine je i proglasio sve vere ravnopravnim. Članom 11. Ustava iz 1931. godine, je garantovana sloboda vere i misli i proglašeno da su "usvojene veroispovesti ravnopravne pred zakonom i mogu svoj verozakon javno ispovedati", dok druge denominacije, čiji je pravni položaj bio regulisan posebnim zakonima, su imale slobodu funkcionisanja, ali nije im bilo dozvoljeno da pravno sklapaju brakove ili vođenje evidencije rođenih.⁶³ Po završetku Drugog svetskog rata i stvaranja socijalističke države, uspostavljen je klasičan "komunistički" sekularizam, kao uostalom i u većini socijalističkih država. Sve vere su potpuno izbačene iz javnog života, ali nikada zvanično, tj. pravno nisu zabranjene i ukinute. Donošenjem Ustava iz 1992. godine, sve veroispovesti su doživele jednu vrstu buđenja, ali i dalje je, makar zvanično, država bila odvojena od religije. "Srbiju je karakterisalo izuzetno sekularno društvo do pre jedne decenije, kada je religija ponovo oživela, što je posledica duboke krize društvenog sistema vrednosti i postepenog propadanja

⁶² Podaci korišćeni iz, "Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002", *Bilten Republičkog zavoda za statistiku*, maj 2003.

⁶³ Više, P. Mojzes, *Religious Liberty in Eastern Europe and USSR Before and After the Great Transformation*, Columbia University Press, New York 1992, 341.

socijalizma i prethodne ideologije”.⁶⁴ Sekularnost je prisutna u celoj novijoj ustavnoj istoriji Srbije, uključujući i Ustav iz 2006. godine, ali u praksi se to pokazalo kao nedosledan manir pojedinih političkih struktura. “U svetovnoj državi vlada ne treba da bude advokat ni jedne verske zajednice, pa čak ni one većinske, i treba da ima jednak odnos prema svima”⁶⁵

4.4.3. Normativni okvir slobode veroispovesti

Ustavna formulacija prava na veroispovest je u potpunosti usklađena sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, i u njoj se garantuje sloboda, kao i pravo da se ostane pri svojoj veri ili pak da se po ličnom izboru ona i promeni. “Sudeći prema pojedinim rešenjima sadržanim u samom Ustavu, odvojenost crkava i verskih zajednica od države kooperativnog je karaktera jer podrazumeva prožimanje državnog i autonomnog prava i saradnju države i crkava i verskih zajednica na realizaciji pojedinih državnih ciljeva”⁶⁶.

“Takođe niko nema obavezu da se izjašnjava o svojim verskim uverenjima i svako je slobodan da ispoljava svoju veru ili ubeđenje veroispovedanja obavljanjem verskih obreda, pohađanjem verske službe ili nastave, pojedinačno ili u zajednici s drugima, kao i da privatno ili javno iznese, ukoliko to želi, svoja verska uverenja”⁶⁷. Donošenju Zakona o crkvama i verskim zajednicama (“Sl. glasnik RS”, br. 36/2006), je prethodio dugogodišnji rad na tekstu sa puno polemika o mestu i položaju crkava i verskih zajednica u društvu, kao i njihov odnos prema državi.

U samom zakonu je napravljena jasna razlika između tradicionalnih crkava i verskih zajednica i ostalih konfesionalnih zajednica. Tradicionalne crkve su one koje imaju viševjekovno postojanje i delovanje na prostoru Republike Srbije i koje su stekle pravni subjektivitet na osnovu posebnih zakona. Pod tradicionalnim crkvama podrazumevamo: Srpsku Pravoslavnu Crkvu, Rimokatoličku Crkvu, Slovačku Evangeličku Crkvu a.v., Reformatsku Hrišćansku Crkvu i Evangeličku Hrišćansku

⁶⁴ K. Boyle, J. Sheen, *Freedom of Religion and Belief, a World Report*, Routledge, London 2003, 406.

⁶⁵ N. Mladenović, “Uloga religije u programima političkih partija u Srbiji”, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2013, 234

⁶⁶ V. Đurić, “Zakonsko uređivanje pravnog položaja crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji: od osporavanja do unapređivanja”, *Sveske za javno pravo*, br. 4, Sarajevo 2013, 46.

⁶⁷ O. Nikolić, “Pravo na slobodu veroispovesti i položaj crkvi i verskih zajednica u Republici Srbiji”, *CONSTITUTIO LEX SUPERIOR* Sećanje na profesora Pavla Nikolića, ur. O. Nikolić, V. Čolović Institut za uporedno pravo, Beograd 2021, 214.

Crkvu a.v., a u tradicionalne verske zajednice spadaju Islamska verska zajednica⁶⁸ i Jevrejska verska zajednica.

Pod konfesionalnim zajednicama podrazumevamo one crkve i verske organizacije čiji pravni subjektivitet je bio uređen po propisanom postupku koji je definisan Zakonom o pravnom položaju verskih zajednica ("Službeni list FNRJ", broj 22/1953) i Zakonom o pravnom položaju verskih zajednica ("Službeni glasnik SRS", broj 44/1977). Sve crkve i verske zajednice koje su prijavljene po gore navedenim zakonskim aktima bi trebalo da imaju pravni subjektivitet i po novom Zakonu o crkvama i verskim zajednicama, dok novoosnovane crkve i verske zajednice moraju da slede proceduru za registraciju. Međutim nije tako, jer sve one moraju ponovo da se registruju, tako da je to jedna od neshvatljivih formulacija koju sadrži Zakon o crkvama i verskim zajednicama iz 2006. godine⁶⁹.

Za postupak registracije crkava i verskih zajednica nadležno je Ministarstvo za poslove vera. Za upis u Registar ministarstva je potrebno, pored svih brojnih podataka koje sadrži Registar, podneti odluku o osnivanju verske organizacije sa potrebnim informacijama, potpisima osnivača od najmanje 0,001% punoletnih državljana Republike Srbije koji imaju prebivalište u Republici Srbiji, statut ili neki drugi pravni dokument verske organizacije sa svim neophodnim podacima, nalaze o stalnim prihodima organizacije, itd. O prijavi odlučuje Ministarstvo u roku od 60 dana i upisom u Registar, a time verska organizacija stiče svojstvo pravnog lica. Tradicionalnim crkvama i verskim zajednicama je priznat kontinuitet pravnog subjektiviteta i one samo podnose prijavu sa svim neophodnim podacima za Registar, bez ostalih, gore navedenih, priloga. Jedna od spornih odredbi Zakona je član 19, kojim se zabranjuje upis u Registar verskim organizacijama čiji naziv ili deo naziva izražava identitet crkve, verske zajednice ili verske organizacije koja je već upisana u registar. Veruje se da je ovo prevashodno politički motivisana odluka kako bi se onemogućilo upis onih crkava koje Srpska pravoslavna crkva ne priznaje (a to su Crnogorska i Makedonska pravoslavna crkva). Pravdajući primenu ovakve odredbe Ministarstvo je odbilo izvestan broj zahteva za registraciju (Hrišćanske baptističke crkve, Unije reformskog pokreta adventista sedmog dana) jer su ove crkve već upisane u registar pod sličnim imenom. Ovo je

⁶⁸ Zakon kao tradicionalnu versku zajednicu tretira Islamsku versku zajednicu, iako u realnosti imamo dve Islamske zajednice, sa sedištem u Beogradu je Islamska zajednica Srbije, osnovana aprila 1994. godine, a sa sedištem u Novom Pazaru Islamska zajednica u Srbiji (do 2007. godine naziv je bio Islamska zajednica Sandžaka), koja je osnovana oktobra 1993. godine.

⁶⁹ Ibid. O. Nikolić, 217

još besmislenije jer su već priznate crkve sa sličnim imenima, kao npr. Srpska pravoslavna crkva i Rumunska pravoslavna crkva, Rimokatolička i Grčkokatolička crkva, Hrišćanska adventistička crkva, Reformni pokret adventista sedmog dana, Crkva božija hrišćana sedmog dana itd.

Glavni izvori finansiranja crkvi i verskih zajednica su prihodi od sopstvene imovine, razne zadužbine, legati, fondovi, nasleđivanje, pokloni, prilozima, pravni neprofitni poslovi. Postoji mogućnost državnog finansiranja crkvi i verskih zajednica u cilju unapređenja verskih sloboda i međusobne saradnje. Takođe one mogu biti oslobođene plaćanja poreza i drugih finansijskih obaveza prilikom obavljanja delatnosti, kao i prilikom primanja priloga i poklona od fizičkih i pravnih lica, u skladu sa zakonom. Zakon ne objašnjava detaljnije po kojim kriterijumima država može da odobri finansijsku pomoć crkvama i verskim zajednicama (članovi 28 i 36.), već je to diskreciono pravo nadležnog državnog organa. “Kada govorimo o državnom finansiranju, iako Zakon jasno govori o ovoj važnoj oblasti odnosa države i verskih zajednica, gotovo je nemoguće ući u trag podacima koliko, kada i zašto se uplaćuje novac iz državnog budžeta Srpskoj pravoslavnoj crkvi”⁷⁰.

Crkvama i verskim zajednicama je dozvoljeno osnivanje ustanova za obrazovanje verskih kadrova, kao i za unapređivanje duhovne i teološke kulture. Takođe data im je mogućnost da u skladu sa Uredbom o organizovanju i ostvarivanju verske nastave i nastave alternativnog predmeta u osnovnoj i srednjoj školi (“Službeni glasnik RS” broj 46 od 27 jula 2001), sprovode veronauku u obrazovni ustanovama⁷¹.

⁷⁰ M. Veković, “Kritike Zakona o crkvama i verskim zajednicama iz ugla politikologije religije”, *Prilozi državno-crkvenom pravu Srbije*, ur. V. Čolović, V. Đurić, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2022, str. 34.

⁷¹ Više o ovoj temi, S. Avramović, “Religious education in public schools and religious identity in post-communist Serbia”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3, Beograd 2016, 25-56; J. Misailović, “Verska nastava i radnopravni status veroučitelja u Republici Srbiji”, *Državno-crkveno pravo kroz vekove*, ur. V. Čolović, et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, Beograd Budva 2019, 767-784.

II. DRUGI DEO

SLOBODA VEROISPOVESTI U EVROPSKOJ KONVENCIJI ZA ZAŠTITU LJUDSKIH PRAVA I OSNOVNIH SLOBODA

1. UVODNA RAZMATRANJA

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda je proizvod neposrednog perioda nakon Drugog svetskog rata, kada je pitanje međunarodne zaštite ljudskih prava privuklo veliku pažnju, a svima su u sećanju ostale strahote rata i nepoštovanje ljudskih prava, dok su se garancije njihove zaštite na nacionalnom nivou, pokazale potpuno neadekvatne. Iako je Konvencija bila direktan odgovor na globalni rat koji je uključivao i užase holokausta, njeni koreni su povezani sa dva veka političke misli i idejama izraženim u američkoj Deklaraciji o nezavisnosti i francuskoj Deklaraciji o pravima čoveka. Ali to se takođe može posmatrati u kontekstu mnogo duže borbe za obezbeđivanje poštovanja lične autonomije, institucionalizovanog dostojanstva ličnosti i jednakosti svih muškaraca i žena⁷².

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, je akt koji predstavlja jedan od glavnih izvora građanskih i političkih prava i sloboda. Ovaj dokument je potpisan 4. novembra 1950. godine u Rimu od strane 15. država, a na snagu je stupila tri godine kasnije, 3. septembra 1953. Konvencija utvrđuje da određena ljudska prava i slobode treba da budu zajamčena i pravno zaštićena u svakoj državi, a takođe uvodi političke i pravosudne mehanizme pomoću kojih povrede ovih prava i sloboda mogu da budu ispitivane i na međunarodnom ili međudržavnom nivou. Sama Konvencija "ustanovljava ne samo najuspješniji svetski sistem međunarodnog prava za zaštitu ljudskih prava, već i jednu od najnaprednijih formi međunarodnih pravnih procesa"⁷³. Inače, ideja za regionalnu zaštitu ljudskih prava se nalazi "na raskršću dva pokreta i to militantnosti ljudskih prava i

⁷² R.C.A. White, C. Ovey, F. Geoffrey Jacobs, *European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, Oxford, New York 2010, 3.

⁷³ M. Janis, R. Kay, Anthony Bradley, *European Human Rights Law*, Oxford University Press, Oxford, New York 1995, 3.

evropske ideje, pokreta koja su obeležila period nakon Drugog svet-skog rata”⁷⁴. To je jedinstven dokument koji je imao ogroman uticaj na teoriju i praksu zaštite osnovnih prava u Evropi. Jedno od glavnih objašnjenja ovog uticaja je da autori Konvencije nisu samo definisali dobro promišljenu listu ljudskih prava, već su osmislili i sistem za praćenje poštovanja istih.

Prema Preambuli Konvencije, jedan od primarnih ciljeva Konvencije je održavanje i dalje ostvarivanje ljudskih prava i osnovnih sloboda. Prema istoj Preambuli, osnovni razlog za izradu Konvencije je bio da se obezbedi zaštita onih prava koja se smatraju najvažnijim u evropskim zemljama istomišljenika, koje imaju zajedničko nasleđe političkih tradicija, ideala slobode i vladavine prava. Konvencija ima za cilj da garantuje ne prava koja su teorijska ili iluzorna, već prava koja su praktična i delotvorna⁷⁵. Cilj i svrha Konvencije kao instrumenta za zaštitu pojedinačnih ljudskih bića zahtevaju da se njene odredbe tumače i primenjuju tako da njene garancije budu praktične i delotvorne... Osim toga, svako tumačenje zagaranovanih prava i sloboda mora biti u skladu sa “opštim duhom Konvencije, instrumenta dizajniranog da održi i promoviše ideale i vrednosti demokratskog društva”⁷⁶.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda je uspostavila i mehanizam koji garantuje sprovođenje obaveza koje su države ugovornice preuzele prilikom potpisivanja. Nadzor nad sprovođenjem, gore pomenutih obaveza, je bio poveren trima institucijama i to: Evropskoj komisiji za ljudska prava koja je ustanovljena 1954. godine, Evropskom sudu za ljudska prava (ustanovljen 1959. godine) i Komitetu ministara Saveta Evrope. Evropska komisija je ustanovljena ”pre svega kao organ istraživanja i izmirenja”⁷⁷, dok je za ostale slučajeve bio nadležan Evropski sud za ljudska prava, a Komitet ministara Saveta Evrope je bio više nadzorni organ nad sprovođenjem odluka Suda i odlučivao u izuzetnim situacijama.

Osamdesetih godina prošlog veka došlo je do velikog povećanja broja predstavki podnetih povodom kršenja prava i sloboda zagaranovanih Konvencijom, dok posle 1990. godine dolazi do povećanog prijema država iz bivšeg ”istočnog bloka”, što prouzrokuje zastoj,

⁷⁴ E. Decaux, “Les Etats parties et leurs engagement” *La Convention européenne des droits de l’homme*, Economica, Paris 1999, 4.

⁷⁵ Airey v. Ireland, ECtHR 9 October 1979, 6289/73, para. 24.

⁷⁶ Soering v. the United Kingdom, ECtHR 7 July 1989, 14038/88

⁷⁷ V. Dimitrijević, M. Paunović, “Nadzor međunarodnih organizacija nad poštovanjem ljudskih prava”, *Prava i slobode - međunarodni i jugoslovenski standardi*, Beograd 1995, 75.

neefikasno i sporo rešavanje nagomilanih slučajeva⁷⁸. Neophodna reforma kontrolnog mehanizma Konvencije je ostvarena potpisivanjem Protokola 11. Konvencije, koji su sve države ugovornice morale da ratifikuju pre nego što stupi na snagu. Novi Sud za ljudska prava počeo je sa radom 1. novembra 1998. stupanjem na snagu Protokola br. 11, dok je Stari Sud prestao da radi 31. oktobra 1998. godine. Ovim Protokolom dotadašnje institucije koje su obezbeđivale poštovanje obaveza iz Konvencije, transformisane su u novi sud, a sistem zaštite ljudskih prava je postao efikasniji i oslobođen određenih međudržavnih i političkih elemenata. Osnovni cilj Protokola 11. je "pojačavanje mašinerije koja će moći da pregleda sve podnete žalbe Evropskom sudu za ljudska prava u razumnom roku"⁷⁹. Stvaranjem Evropskog suda za ljudska prava čija je osnovna uloga da garantuje efikasnu zaštitu prava i sloboda priznatih u dokumentu, predstavlja i veliko dostignuće same Konvencije. Ova činjenica je učinila Konvenciju jedinstvenim instrumentom za unapređenje ljudskih prava u međunarodnoj sferi.

Sa pravne tačke gledano, Konvencija je često opisivana kao sistem običajnog prava, jer dozvoljava sudskoj praksi da razradi članove Konvencije i smatra se da je obavezuju njene prethodne odluke (*stare decisis*). Međutim, Konvencija jasno kaže da su presude samo obavezujuće za strane u sporu. Odnos između presedana iz Konvencije i same Konvencije može se okarakterisati u sledećem svetlu: "Zaista se može tvrditi da tumačenje odredbe koju je Sud u Strazburu razvio u nizu pojedinačnih predstavi, a koja prevazilazi konkretne činjenice ovih slučajeva, postaje sastavni deo te odredbe i time dobija njenu obavezujuću snagu"⁸⁰. Drugim rečima, država sama po sebi neće kršiti Konvenciju po principu *res judicata* postupajući u suprotnosti sa presedanom, ali postoji velika verovatnoća da će se tumačenje date odredbe razviti i uključiti dosledne obrasce sudske prakse. Konvencija ima sve karakteristike međunarodnih povelja o pravima, ali se u odnosu na njih razlikuje svojim mehanizmom ostvarivanja (Sudom), čime se potpuno uklapa u koncept konstitucionalizacije međunarodnog prava.

⁷⁸ Videti, O. Nikolić, "Izbor i status sudija Evropskog suda za ljudska prava – teorijska i komparativno-pravna analiza", *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2014, 31-44.

⁷⁹ N. Bratza, M. O'Boyle, "The Legacy of the Commission to the New Court Under the Protocol no. 11", *The Birth of European Human Rights Law*, eds. M. de Salvia, M.E. Villiger, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden Baden 1998, 377.

⁸⁰ J. Polakiewicz, "The Execution of Judgments of the European Court of Human Rights", *Fundamental Rights in Europe: The European Convention on Human Rights and its Member States*, eds. R. Blackburn, J. Polakiewicz, 1955-2000, Oxford Press, Oxford, New York 2001, 55, 73.

Pored Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, postoje još međunarodnih pravnih akata kojima se garantuju i štite ljudska prava, a tiču se slobode veroispovesti, i to najpre Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima doneta 1948. godine od strane Ujedinjenih nacija, zatim Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju UNESCO-a iz 1960, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966, Deklaracija o eliminaciji svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovanih na religiji ili uverenjima iz 1981, Konvencija o pravima deteta iz 1989, Američka konvencija o ljudskim pravima iz 1969, Završni akt Helsinškog sastanka KEBS-a iz 1975, Završni dokument Bečkog sastanka KEBS-a iz 1989, Pariska povelja KEBS-a - za novu Evropu iz 1990, Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda iz 1981, Deklaracija o ljudskim pravima u islamu iz Kaira⁸¹ doneta 1990. godine, itd.

Pored ovih međunarodnih dokumenata, skoro svaki ustavni tekst države Evropske unije, a i šire, sadrži sistem zaštite ljudskih prava, što naravno uključuje i garantovanje slobode veroispovesti.

2. SLOBODA VEROISPOVESTI IZ ČLANA 9. KONVENCIJE

Konvencija i njeni protokoli sadrže širok spektar osnovnih prava, koja variraju od prava na život do prava na imovinu, ali fokus ovog rada je isključivo na slobodi i pravu na veroispovest.

Član 9. Evropske konvencije, koji se sastoji iz dva paragrafa glasi:

”1. Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu svakog da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, podučavanjem, običajima i obredom.

2. Sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja sme biti podvrgnuta samo zakonom propisanim ograničenjima neophodnim u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih”⁸².

Ovo je klasična formulacija zagwarantovanih članova kojim se štite ljudskih prava i koja se nalaze u svim glavnim instrumentima o ljudskim pravima, a uspostavlja veoma jasno pravo koje treba da

⁸¹ O. Nikolić, “Deklaracija o ljudskim pravima u islamu iz Kaira”, *Strani pravni život*, 3/2020, 89-99.

⁸² Član 9, Sloboda misli, savesti i veroispovesti, Konvencija o ljudskim pravima i osnovnih s Protokolima, Strazbur, 2021.

uživa pojedinačna osoba, dok ga kasnije podvrgava nizu potencijalnih ograničenja namenjenih zaštiti interesa drugih pojedinaca ili različitih interesa zajednice. Struktura člana 9. je slična strukturi drugih članova Konvencije, npr. člana 8, 9, ili 11, ali u nekim delovima i drugačija. Svi ovi članovi prvo definišu pravo, a kasnije iznose moguća ograničenja tog prava.

Često se kaže da je sloboda misli, savesti i veroispovesti osnova zapadne ideologije o ljudskim pravima⁸³. Prema autorima G. Moon-u i R. Allen-u⁸⁴ član 9. je kompleksan i proizvodi različite vrste prava i to: apsolutno pravo slobode misli, savesti i veroispovesti, kvalifikovana prava koja se manifestuju kroz bogoslužjenje, obrede, propovedi, običaje, učenja, itd. i kolektivna prava, s obzirom da se ova prava mogu ispoljavati samostalno ili u zajednici sa drugima, javno ili privatno. Takođe postoji obaveza nemešanja države u ostvarivanju prava veroispovesti, međutim postoje tačno određeni slučajevi kada ovo pravo trpi intervenciju države, radi ostvarivanja viših ciljeva, odnosno u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala ili radi zaštite prava i sloboda drugih. Iz ovoga se vidi da ne postoji apsolutno pravo slobode veroispovesti jer postoje ograničenja koja moraju da budu predviđena zakonom i koja su neophodna i srazmerna da bi se postigao legitimni cilj radi koga su i propisana. Naravno da se sloboda veroispovesti ne može posmatrati u izolaciji bez uživanja drugih sloboda, već u sinergiji sa drugim članovima Zakona koji garantuju slobodu izražavanja, slobodu okupljanja i udruživanja, a pre svega zabranu diskriminacije⁸⁵. "Religijska sloboda je prvenstveno pitanje individualne svesti, ali ona isto tako, između ostalog, podrazumeva i slobodu da se ispoljava vera. Postojanje verskih ubeđenja dokazuje se rečima i delima; to dvoje je tesno povezano. Prema članu 9, sloboda ispoljavanja vere nije ostvarljiva samo u zajednici sa drugima, javno i u krugu onih sa kojima se deli veroispovest, već se vera može ispo-vedati i nasamo i privatno; štaviše, to u načelu obuhvata pravo da se za svoju veru pokuša privoleti bližnji, recimo učenjem, jer bi, kada tog načela ne bi bilo, sloboda promene vere ili uverenja, zajamčena članom 9, verovatno ostala mrtvo slovo na papiru"⁸⁶.

⁸³ Videti, D. Gommen, D. Harris i L. Zwaak, *Law and Practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter*, Council of Europe, Strasbourg 1996, 263.

⁸⁴ Videti, G. Moon, R. Allen, "Substantive Rights and Equal Treatment in Respect of Religion and Belief: Towards a Better Understanding of the Rights, and Their Implications", *European Human Rights Law Review*, no. 6, Sweet & Maxwell, Oxford 2000, 584.

⁸⁵ Videti, O. Nikolić, "Sloboda veroispovesti u Ujedinjenom kraljevstvu", *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2015, 75.

⁸⁶ *Kokkinakis v. Greece*, presuda od 25. maja 1993. godine, Serija A br. 260-A, u stavu 31.

Član 9. započinje izjavom da „svako uživa slobodu misli, savesti i veroispovesti“. Ovo predstavlja suštinsku polaznu osnovu, a tela Konvencije često naglašavaju da član 9 prvenstveno štiti sferu ličnih uverenja i verskih uverenja, odnosno oblast koja se ponekad naziva „*forum internum*“. „Polazeći od međunarodnih standarda, ustavne odredbe o slobodi veroispovesti u okviru nje najpre razlikuju slobodu da se ima, izabere i promeni veroispovest. Ovde je reč o individualnom verovanju koje obuhvata verska uverenja, ali i pravo i mogućnost da se ona promene”⁸⁷. Ta oblast predstavlja sferu unutrašnjeg uverenja i kao takva je apsolutno neprikosnovena, i ne može se ograničiti ili odstupiti od nje, a mešanje države nije ni opravdano ni moguće ni pod kojim okolnostima. *Forum internum* može biti samo bezuslovna, jer se radi o duboko usađenim idejama i uverenjima formiranim u savesti pojedinca koji sami po sebi ne mogu narušavati javni red i sledstveno tome ne mogu biti ograničeni državnim organima. Ovo jasno stavlja do znanja da su pojedinci slobodni da se pridržavaju bilo koje veroispovesti koje žele. Verovanje u ono što neko želi, međutim, ne nosi sa sobom pravo da se ponaša kako on to želi, a drugi stav člana 9 ide dalje od „*forum internum-a*“ da definiše situaciju koja nastaje kada osoba želi da postupi u skladu sa onim što podrazumevaju da je religija za njih. Prvo, izričito štiti pravo osobe da promeni svoju veru – nešto što prirodno proizilazi iz prvog dela člana koji dozvoljava nesputanu veroispovesti. Drugo, izričito priznaje da pojedinci imaju pravo da „ispoljavaju” svoju religiju. Međutim, manifestacija religije nije nesputana i može biti podložna ograničenjima, pod uslovom da su takva ograničenja u skladu sa odredbama člana 9 stav 2. Stoga je od suštinske važnosti razumeti šta spada u okvir „*forum internum*“-a, a šta izvan. Pripadnost nekoj religiji podrazumeva i njeno ispovedanje, odnosno ispoljavanje prema drugim osobama, a to podrazumeva i izvesnu komunikaciju sa drugim ljudima koji pripadaju istoj veri. Ovo je posebno važno pitanje, ali pošto se može pravilno razmotriti, tek kada se sagleda opšta struktura člana 9. S druge strane, *forum externum* uprkos njenoj važnosti, može biti samo relativna. Ova relativnost je logična utoliko što, pošto je sloboda o kojoj je reč sloboda izražavanja uverenja, javni poredak može biti ugrožen. Shodno tome, iako sloboda veroispovesti može biti samo bezuslovna, sloboda njihovog ispoljavanja može biti samo relativna. *Forum externum* nije apsolutno pravo i stoga može biti podvrgnut ograničenjima, odnosno kao kvalifikovano pravo koje

⁸⁷ V Đurić, „Pojam religije u pravu”, *Religija, pravo, politika*, Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, IIU Svetigora, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, Budva 2015, 186.

države ugovornice mogu derogirati pod datim okolnostima. Drugi stav člana 9 reguliše *forum externum* gde se štiti sloboda ispoljavanja veroispovesti i istovremeno se definišu uslovi pod kojima se ispoljavanje veroispovesti može podvrgnuti ograničenjima⁸⁸.

3. PREKLAPANJE SLOBODE VEROISPOVESTI SA OSTALIM ČLANOVIMA KONVENCIJE

U predstavkama Sudu, često se ukazuje na kršenje prava iz više članova Konvencije i u takvim slučajevima Sud izabere da posmatra povredu samo jednog člana, za koji smatra da je najrelevantniji za predmet spora. Naravno ovakva praksa je ustaljena samo ukoliko podnosilac predstavke dobije zadovoljenje od Suda po drugom osnovu, odnosno ako sudije presude da je došlo do povrede nekog drugog člana Konvencije. Član 9, odnosno slobodu veroispovesti možemo da posmatramo i u korelaciji sa nekim drugim pravima koje garantuju članovima Konvencije i to pre svega član 14, član 8, i član 2 prvog protokola uz Konvenciju, kao i član 5, i 6. U ovom odeljku posmatramo, kroz izbrane predstavke, samo slobodu veroispovesti iz člana 9, ne i slobodu misli i savesti.

3.1. Član 9. u vezi sa članom 2. Protokola 1

Član 2. prvog protokola uz Konvenciju se tiče prava obrazovanja i on glasi: “Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima”⁸⁹.

Ovako definisano pravo je dosta široko postavljeno jer obuhvata sve metode prenošenja znanja i svaku vrstu vaspitne i obrazovne institucije, u okviru zvaničnog školskog programa, kao i one van njega. Versko uverenje roditelja u smislu prava zagaranovanim ovim člana je od izuzetne važnosti i država mora da ga poštuje i to kako u državnim, tako i u privatnim školama. Roditelji imaju pravo da biraju školu za svoje dete, bilo da se odluče za državnu ili privatnu, a njihova verska ubeđenja se moraju poštovati, tako da svako učenje deteta u

⁸⁸ Videti više, H. Erica, *Law and the Wearing of Religious Symbols, European bans on the wearing of religious symbols in education*, Routledge, New York 2012, 16.

⁸⁹ Član 2, prvog protokola, Pravo na obrazovanje, Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda s Protokolima, 2021.

školi koje je u suprotnosti sa verskim stavovima njegovih roditelja je zabranjeno. Znači država garantuje pravo na poštovanje verskih ubeđenja roditelja, ali ne i da se dete i školuje u skladu sa takvim verskim ubeđenjima⁹⁰. Jasno je da ova prava roditelja nisu bezrezervna, posebno ukoliko dođe do sukoba interesa roditelja i dece oko prava na obrazovanje. U takvim slučajevima sudska praksa je stala na stranu interesa deteta⁹¹.

Postavlja se i pitanje da li deca mogu da budu oslobođena određenih časova ili određene aktivnosti koje su u suprotnosti i vređaju verska uverenja njihovih roditelja. U slučaju *Kjeldsen, Busk Madsen i Petersen* protiv Danske, Sud nije došao do zaključka da je obavezna nastava iz predmeta seksualno vaspitanje vređanje verske slobode roditelja⁹², ali je ipak pozvao nadležne organe da obezbede da se verska i filozofska ubeđenja roditelja ne zanemare. Puno slučajeva je nastalo kada su roditelji zbog verskih ubeđenja tražili da njihove ćerke budu oslobođene fiskulture, a i da mogu u školama da nose marame preko kose⁹³. Interesanto je pomenuti i slučaj *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira* protiv Luksemburga, gde su roditelji, inače pripadnici Adventističke crkve sedmog dana, tražili da se njihov sin oslobodi pohađanja nastave u subotu iz verskih razloga. Sud nije prihvatio argumentaciju da je njihovo pravo na versko ubeđenje ugroženo⁹⁴.

Veoma interesantan predmet je *Lautsi i drugi protiv Italije*⁹⁵, u kojem je podnositeljka predstavke se žalila na obaveznost isticanja raspeća u školskim učionicama, što se ne podudara sa nastojanjima da

⁹⁰ *Family H v. United Kingdom*, no. 10233/83, 37 DR 108.

⁹¹ *Bernard v. Luxembourg*, 75 DR 57.

⁹² ECtHR, 7 December 1976, *Kjeldsen, Busk Madsen and Petersen v. Denmark*, Series A, No. 23. Sud je obrazložio da je svrha i priroda seksualnog obrazovanja legitimni državni interes usmeren ka smanjenju stope neželjenih trudnoća, a ne za versku ili drugu indoktrinaciju, i da su pružene informacije objektivne činjenice i znanje, a ne principi ili uverenja. Drugačije rečeno, nastavni plan i program nije zagovarao konkretan moralni zaključak o ponašanju, a obrazovanje je pružano na objektivan, kritički i pluralistički način. Shodno tome, dodatni nastavni plan i program, za razliku od verske nastave, je postao obavezan i njime se ne krši član 2. Protokola 1. uz Konvenciju.

⁹³ Videti više u delu koji se bavi verskim simbolima i odećom u javnom prostoru.

⁹⁴ ECtHR, 27 April 1999, *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg*, no. 44888/98. Prvostepeni sud je konstatovao da bi oslobađanje od nastave narušila prava i ostalih učenika, jer potencijalno remeti školski sistem. Država ima obavezu da obezbede da deca mogu da ostvare svoje pravo na obrazovanje i tamo gde je pravo roditelja na poštovanje njihovih verskih ubeđenja, umesto na unapređenje prava deteta na obrazovanje, došlo u sukob sa njim, interesi deteta su preovladali. Pod ovim okolnostima, Sud je smatrao da je zakonska odredba koja sprečava podnosioc predstave da budu opšte oslobođeni obaveze da obezbede da njihov sin, maloletnik, pohađa školu subotom, opravdana za zaštitu prava i sloboda drugih, tj. pravo na obrazovanje: očigledno neosnovano.

⁹⁵ *Lautsi v. Italy*, no. 30814/06.

decu sekularno vaspita. O ovom slučaju će biti više govora u odeljku o verskim simbolima i odeći u javnom prostoru.

3.2. Član 9. u vezi sa članom 14.

Član 14. glasi:

“Uživanje prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, povezanost s nekom nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status”⁹⁶.

Odnos člana 9. i člana 14. se može najbolje sagledati kroz prikaz konkretnih slučajeva. Slučaj *Cha'are Shalom ve Tsedek protiv Francuske* pokazuje da su vlasti u Francuskoj dale mogućnost samo jednoj grupi ultraortodoksnih Jevreja da mogu da imaju klanice u kojima će se obavljati ritualno klanje. Po predstavi je izvršena diskriminacija jer jednoj grupi vernika uskraćeno pravo da ispoveda svoju veru kroz poštovanje obreda jevrejske religije. Međutim, Sud ne priznaje mešanje u pravo na slobodu veroispovesti članova udruženja podnosioca predstave, kojima je odbijeno neophodno odobrenje za pristup klanicama u kojima se obavlja ritualno klanje, koje je prethodno odobreno drugom jevrejskom udruženju, pošto su pronašli mogućnost da nabave zalihe mesa u skladu sa njihovim ultraortodoksnim receptima, tako da Sud nije našao da je povređeno pravo iz člana 9. u vezi sa članom 14. jer nije došlo do nemogućnosti ostvarivanja prava na veroispovest⁹⁷.

Sprega između članova 9. i 14. se vidi i u slučaju *Thlimmenos protiv Grčke*⁹⁸, jer je prilikom zasnivanja radnog odnosa u državnoj službi podnosilac predstave odbijen zbog ranije krivične osude. Na tu kaznu Thlimmenosa je osuđen jer kao pripadnik verske zajednice Jehovini svedoci je odbio da nosi vojnu uniformu isključivo zbog verskih ubeđenja, a Grčka u to vreme nije nudila alternativnu civilnu službu. Sud je utvrdio povredu člana 14. u vezi sa članom 9, smatrajući da je isključenje g. Thlimmenosa iz profesije ovlašćenog računovođe

⁹⁶ Član 14, Zabrana diskriminacije, Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda s Protokolima, 2021.

⁹⁷ *Cha'are Shalom ve Tsedek v. France*, no. 27417/95. Pravo na slobodu veroispovesti zagarantovano članom 9. Konvencije ne može se proširiti na pravo da lično učestvuje u vršenju ritualnog klanja i naknadnom procesu sertifikacije, pod uslovom da vernici u praksi nisu lišeni mogućnosti da dobijanje i jedenje mesa u skladu sa njihovim verskim propisima.

⁹⁸ *Thlimmenos v. Greece*, no. 34369/97.

nesrazmerno cilju obezbeđivanja odgovarajućeg kažnjavanja lica koja odbijaju da služe svojoj zemlji, pošto je on već služio kaznu zatvora za ovo delo.

3.3. Izbor člana 5. na štetu člana 9.

U presudi suda u predmetu *Riera Blume i drugi protiv Španije*⁹⁹ došlo je do situacije da Sud nije želeo da proučava povredu prava iz člana 9, jer je prethodno doneo presudu u kojoj je zaključio da je došlo do povrede člana 5. (pravo na slobodu i bezbednost). Po prijavi za moguće opasno delovanje sekte CEIS (Centro Esotérico de Investigaciones), policija je privela određeni broj, uglavnom mlađih osoba sudu, ali ih je sudija pustio na slobodu uz usmenu preporuku policiji da privedene predaju porodicama, kojima bi trebalo sugerisati da bi bilo dobro da se oni interniraju u psihijatrijski centar, na dobrovoljnoj osnovi za punoletna lica, kako bi povratila psihičku ravnotežu. Podnosioci predstavke su tvrdili da je lišavanje slobode čije su žrtve bili deset dana dovelo do povrede člana 5. stav 1. Konvencije, koji predviđa:

“1. Svako ima pravo na slobodu i bezbednost ličnosti. Niko ne može biti lišen slobode osim u sledećim slučajevima i u skladu sa zakonom propisanim postupkom:

a) u slučaju zakonitog lišenja slobode na osnovu presude nadležnog suda,

b) u slučaju zakonitog hapšenja ili lišenja slobode zbog neizvršenja zakonite sudske odluke ili radi obezbeđenja ispunjenja neke obaveze propisane zakonom,

c) u slučaju zakonitog hapšenja ili lišenja slobode radi privođenja lica pred nadležnu sudsku vlast zbog opravdane sumnje da je izvršilo krivično delo, ili kada se to opravdano smatra potrebnim kako bi se predupredilo izvršenje krivičnog dela ili bekstvo po njegovom izvršenju,

d) u slučaju lišenja slobode maloletnog lica na osnovu zakonite odluke u svrhu vaspitnog nadzora ili zakonitog lišenja slobode radi njegovog privođenja nadležnom organu,

e) u slučaju zakonitog lišenja slobode da bi se sprečilo širenje zaraznih bolesti, kao i zakonitog lišenja slobode duševno poremećenih lica, alkoholičara ili uživalaca droga ili skitnica,

⁹⁹ *Riera Blume and Others v. Spain* - no. 37680/97.

f) u slučaju zakonitog hapšenja ili lišenja slobode lica da bi se sprečio njegov neovlašćeni ulazak u zemlju, ili lica protiv koga se preduzimaju mere u cilju deportacije ili ekstradicije”¹⁰⁰.

Podnosioci predstavke su tvrdili da je došlo do kršenja gore pomenute odredbe zbog toga što su ih katalonski policajci prebacili u hotel i predali drugima osobama da budu “deprogramirani” iz članstva u “sekti” čiji su navodno bili članovi, i da su lišeni slobode bez ikakvog pravnog osnova ni prema domaćem ni međunarodnom pravu. Podnosioci predstavke su tvrdili da mere “deprogramiranja” kojima su bili podvrgnuti tokom pritvora predstavljaju kršenje člana 9. Konvencije. Sud je konstatovao da je lišavanje podnosilaca predstavke bila srž pritužbi koje se razmatraju. Smatrajući da je to bilo proizvoljno i stoga nezakonito u smislu člana 5. stav 1. Konvencije, Sud nije smatrao potrebnim da preduzme odvojeno ispitivanje predmeta prema članu 9.

Slična situacija se desila i u predmetu *Tsirlis i Kouloumpas protiv Grčke*¹⁰¹, gde su dvojica propovednika Jehovinih svedoka podneli zahtev za oslobađanje vojne službe, ali su do suđenja zadržani u pritvoru, te nisu mogli da obavljaju versku službu. Sud je došao do zaključka da je pritvor bio proizvoljan i da je prekršen član 5. stav 1, ali nije smatrao potrebnim da iste činjenice ispituje iz ugla člana 9.

3.4. Izbor člana 6. na štetu člana 9.

Slučaj *Katolička crkva Hanije protiv Grčke*¹⁰² ukazuje da je Sud je smatrao da je došlo do povrede člana 6. stav 1, kao i do povrede člana 14. Konvencije ali nije našao za shodno da je potrebno odlučivati o pritužbama zasnovanim na članu 9. i članu 1. Protokola br. 1. Inače član 6. stav 1. glasi:

“Svako, tokom odlučivanja o njegovim građanskim pravima i obavezama ili o krivičnoj optužbi protiv njega, ima pravo na pravičnu i javnu raspravu u razumnom roku pred nezavisnim i nepristrasnim sudom, obrazovanim na osnovu zakona. Presuda se mora izreći javno, ali se štampa i javnost mogu isključiti s celog ili s dela suđenja u interesu morala, javnog reda ili nacionalne bezbednosti u demokratskom društvu, kad to zahtevaju interesi maloletnika ili zaštita privatnog

¹⁰⁰ Član 5, Pravo na slobodu i bezbednost, Konvencija o ljudskim pravima i osnovnih s Protokolima, Strazbur, 2021.

¹⁰¹ *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*, Reports 1997-III, no. 19233/91 ; 19234/91.

¹⁰² *Canea Catholic Church v. Greece*, no. 25528/94.

života stranaka, ili u meri koja je, po mišljenju suda, nužno potrebna u posebnim okolnostima kada bi javnost mogla da naškodi interesima pravde”¹⁰³.

Grčki državljanin, rimokatolički biskup u ime Katoličke crkve iz Hanije se žalio da je odbijanje grčkih sudova da priznaju pravni subjektivitet Katoličke crkve Device Marije u Haniji, predstavlja diskriminatorno mešanje u njeno pravo na pristup sudu, njeno pravo na poštovanje slobode veroispovesti i pravo na mir uživanje svoje imovine u skladu sa članovima 6 stav 1, 9, 14, i članom 1. Protokola br. 1. uz Konvenciju.

3.5. Izbor člana 8. na štetu člana 9.

Slučaj *Hoffmann protiv Austrije*¹⁰⁴ ukazuje na to da se prednost daje članu 8. u odnosu na član 9. Konvencije. Gđa Hofman je podnela predstavku i žalila se da joj je uskraćeno starateljstvo nad decom na osnovu njenih verskih uverenja. Pozvala se na svoje pravo na poštovanje porodičnog života (član 8.), na svoje pravo na slobodu veroispovesti (član 9.) i na pravo da obezbedi obrazovanje svoje dece u skladu sa zakonom po sopstvenim verskim ubeđenjima (član 2. Protokola br. 1), a dalje je tvrdila da je diskriminisana na osnovu vere (član 14). Član 8. glasi:

“1. Svako ima pravo na poštovanje svog privatnog i porodičnog života, doma i prepiske.

2. Javne vlasti neće se mešati u vršenje ovog prava sem ako to nije u skladu sa zakonom i neophodno u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, javne bezbednosti ili ekonomske dobrobiti zemlje, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih”¹⁰⁵.

Pošto je podnosilac predstavke dobio zadovoljenje na osnovu člana 8, Sud je smatrao da se nije potrebno razmatranje ovog pitanje po članu 9, bilo uzetom pojedinačno ili u vezi sa članom 14, budući da se činjenične okolnosti na koje se poziva kao osnovu ove predstavke bile iste kao i one koje su bile u osnovi predstavke po članu 8. u vezi sa članom 14., čija je povreda utvrđena.

¹⁰³ Član 6, Pravo na pravično suđenje, Konvencija o ljudskim pravima i osnovnih s Protokolima, Strazbur, 2021.

¹⁰⁴ *Hoffmann v. Austria*, no. 12875/87.

¹⁰⁵ Član , Pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života, Konvencija o ljudskim pravima i osnovnih s Protokolima, Strazbur, 2021.

3.6. Izbor člana 9. na štetu člana 11.

U slučajevima kada se u predstavkama ukazivalo na kršenje člana 9. i člana 11, najčešće se Sud, a ranije i Komisija opredeljivali za tumačenje člana 9. na štetu člana 11. Upravo predmet *Hasan i Chaush protiv Bugarske*¹⁰⁶, ukazuje na ovakvu sudsku praksu. Podnosioci predstavke su se žalili na kršenje prava po članovima 9. i 11, kao i po članu 13. Član 11. glasi:

“1. Svako ima pravo na slobodu mirnog okupljanja i slobodu udruživanja s drugima, uključujući pravo da osniva sindikat i učlanjuje se u njega radi zaštite svojih interesa.

2. Za vršenje ovih prava ne smeju se postavljati nikakva ograničenja, osim onih koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih. Ovim se članom ne sprečava zakonito ograničavanje vršenja ovih prava pripadnicima oružanih snaga, policije ili državne uprave”¹⁰⁷.

Član 13. Konvencije glasi:

“Svako kome su povređena prava i slobode predviđene ovom Konvencijom ima pravo na delotvoran pravni lijek pred nacionalnim vlastima, bez obzira jesu li povredu izvršila lica koja su postupala u službenom svojstvu”¹⁰⁸.

U konkretnom slučaju, Vlada je smenila glavnog muftiju i sekretara Glavnog muftijstva sa njihovih funkcija i registrovala novo rukovodstvo muslimanske zajednice u Bugarskoj. Sud je jednoglasno utvrdio da su aktima bugarske vlasti i naknadnim promenama u rukovodstvu i statutu muslimanske verske zajednice, prekršen član 9. Konvencije. Drugim rečima, Sud je konstatovao da je došlo do nezakonitog i proizvoljnog mešanja u verske slobode i prava vernika i verske zajednice, da sami upravljaju svojim poslovima i da biraju svoje vođstvo. I ne samo to već je došlo do direktnog uplitanja države u statutarne stvari verskog udruženja, što je apsolutno neprihvatljivo iz ugla slobode veroispovesti. Pored kršenja člana 9, u predmetu je utvrđeno da su bugarske vlasti prekršile i član 13. Konvencije, na osnovu toga što nijedan podnosilac predstavke nije imao efikasan pravni lek u

¹⁰⁶ *Hasan and Chaush v. Bulgaria*, no. 30985/96.

¹⁰⁷ Član 11, Sloboda okupljanja i udruživanja, Konvencija o ljudskim pravima i osnovnih s Protokolima, Strazbur, 2021.

¹⁰⁸ Član 13, Pravo na delotvorni pravni lek, Konvencija o ljudskim pravima i osnovnih s Protokolima, Strazbur, 2021.

pogledu povrede slobode veroispovesti. Međutim, Sud je smatrao da nije potrebno razmatrati kršenje člana 11. Konvencije.

4. MEŠANJE DRŽAVE U SLOBODU VEROISPOVESTI

Da bi bilo prihvaćeno mešanje države u prava i slobode koje garantuje Konvencija, moraju biti ispunjena tri uslova i to: da je državno uplitanje zakonski regulisano, da se time teži legitimnom cilju i da to predstavlja neophodnost u demokratskom društvu. Prvi uslov je zakonska regulacija, koja mora da je jasno i precizno formulisana, podrazumeva sve akte od Ustava i zakona, preko podzakonskih akata, različitih relevantnih dokumenata, do sudske prakse. Drugi uslov je da se teži legitimnom cilju, što podrazumeva zaštitu javne bezbednosti, javnog reda, zdravlja i morala, kao i zaštitu prava i sloboda drugih. Pod trećim uslovom, neophodnošću u demokratskom društvu, podrazumeva se pluralizam koji je neodvojiv od demokratije, kao i tolerancija, neutralnost, a i ostale opšteprihvaćene demokratske vrednosti u društvu. U ovom odeljku će se prikazati samo delovanje države u ispoljavanje individualnih uverenja prozelitizama i isticanja verskih simbola i odeće u javnom prostoru.

4.1. Mešanja u “ispoljavanje” individualnih verskih uverenja: prozelitizam

Sloboda ispovedanja vere, sloboda promene veroispovesti i sloboda propagiranja verskih uverenja i pokušaj ubeđivanja drugih u promenu veroispovesti su prihvaćene od strane Konvencije. “U članu 9. stav 1. konkretno se govori o ‘propovedi’ kao o priznatom obliku ‘ispoljavanja’ vere. Pravo na ubeđivanje drugih u ispravnost vlastite vere implicitno potkrepljeno time što se u tekstu pominje pravo ‘na promenu vere ili uverenja’. Pravo na prozelitizam kroz pokušaje da se drugi ubede da se preobrate u veru onoga koji propoveda tako je jasno obuhvaćeno poljem dejstva člana 9. To pravo, međutim, nije apsolutno, i ono može biti ograničeno tamo gde država može da dokaže da se ograničenje temelji na razlozima zaštite javnog reda ili zaštite ranjivih pojedinaca od eksploatacije”¹⁰⁹.

Znači istinsko učenje, uveravanje u svoju veru, koje može da ide i do nagovaranja na promenu vere (kao npr. *Kokkinakis protiv*

¹⁰⁹ J. Murdoch, *Zaštita prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti u okviru Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Strazbur 2013, 48.

Grčke)¹¹⁰, Sud shvata kao prihvatljiva prava i slobode zagarantovane članom Konvencije. Dok u slučaju kada je aktivnost propovedanja radi verskog preobraćenja, praćena nekom neželjenom radnjom, kao i svaki direktan ili indirektan pokušaj zadiranja u verska uverenja osobe druge vere ubeđivanjem, sa ciljem podriivanja tih uverenja, bilo kakvom vrstom podsticanja ili obećanja podsticanja ili moralne podrške ili materijalne pomoći, bilo prevarantskim sredstvima ili iskorišćavanjem neiskustva, poverenja, potreba, niskog intelekta ili naivnosti druge osobe ili nekog pritiska na podređene osobe, tada dolazi do neprikladnog prozelitizma koji se ne može prihvatiti kao zagarantovana sloboda veroispovesti (npr. *Larissis i drugi protiv Grčke*)¹¹¹.

Slučaj *Kokkinakis protiv Grčke*¹¹² je verovatno najpoznatiji, a ujedno i prvi predmet iz oblasti kršenja slobode veroispovesti, odnosno člana 9, koji se pojavio pred Evropskim sudom za ljudska prava. Ova odluka Suda kojom se potvrđuje pravo na razmenu uverenja o verskim pitanjima sa drugim osobama je veoma uticala ne samo na Grčku, već i na ostale zemlje članice Saveta Evrope. Kao inicijator ovog predmeta je Grk Kokinakis koji se borio da ostvari svoje pravo na slobodu veroispovesti, a zbog te svoje aktivnosti mnogo puta je hapšen i zatvaran. Minos Kokinakis, rođen je u pravoslavnoj porodici, ali se tokom mladosti preobratio u veru koju ispovedaju Jehovini svedoci, te je zbog prozelitizma više od 60 puta hapšen, a u zatvoru, tokom svog života proveo više od šest godina. Kokinakis se žalio na krivičnu osudu zbog prozelitizma koju mu je izrekao grčki sud 1988. godine, a razlog je bio jer su se on i supruga upustili u razgovor o veri sa komšinicom koja je supruga sveštenika Grčke pravoslavne crkve.

Podnosilac predstavke je tvrdio da je grčki zakon u suprotnosti sa pravom svakog da ispoveda svoju veru, a da je pravo na ispoljavanje verskog uverenja ono koje bi trebalo da postoji u svakom tolerantnom demokratskom društvu. Legitimni cilj u ovom kontekstu, tvrdila je grčka vlada, je bila zaštita vere od nerazumnih i nasilnih pokušaja da se podrije sloboda pojedinca da poštuje tu veroispovest.

¹¹⁰ *Kokkinakis v. Greece*, no. 14307/88.

¹¹¹ *Larissis and Others v. Greece*, no. 23372/94; 26377/94; 26378/94.

¹¹² O ovom slučaju videti: M. Evans, "The Freedom of Religion or Belief in the ECHR since *Kokkinakis*. Or Quoting *Kokkinakis*", *Religion and Human Rights*, no. 12, Brill-Nijhoff, Leiden 2017, 83-98; J. Martinez-Torron, "Freedom of Religion in the European Convention on Human Rights Under the Influence of Different European Tradition", *Universal Rights in a World of Diversity - The Case of Religious Freedom*, eds. M. A. Glendon, H. E. Zacher, The Pontifical Academy of Social Science Acta 17, Vatican City 2017, 329-355. A. Čović, "Sloboda veroispovesti u odlukama Evropskog suda za ljudska prava", *Pravna tradicija i interaktivni procesi*, ur. D. Čelić, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica 2020, 135.

Sud je utvrdio povredu člana 9, smatrajući da osuđujuća presuda nije dokazana i da je grčki sud samo reprodukovao tekst zakona, koji je prozelitizam definiše nezakonitim, a da nisu dovoljno precizirali na koji način je podnosilac predstavke pokušao da ubedi svoju susetku na neprikladan način. Sud u ovom pogledu je zauzeo pragmatičan stav i da treba napraviti razliku između nezakonitog dela, koji mora biti precizan, i načina njegovog izvršenja, koji ne mora biti; budući da je moguće da se ovo drugo definiše sudskom praksom. Dana 25. maja 1993. godine, Evropski sud za ljudska prava je sa šest glasova za i tri protiv, odlučio da je došlo do povrede člana 9, pošto sporna osuda podnosioca predstavke nije bila srazmerna legitimnom cilju kome se težilo i stoga nije neophodna u demokratskom društvu.

Slučaj *Larissis i drugi protiv Grčke*, se tiče osude trojce grčkih oficira vazduhoplovstva, pripadnika Pentekostalne crkve zbog prozelitizma. Oni su u periodu od nekoliko godina pokušali da ubeđuju u svoja verska uverenja trojcu podređenih avijatičara, kao i jedan broj civila, za šta su i osuđeni od strane vojnog suda. U predstavci su istakli da njihova vera im nalaže stalnu evangelizaciju i da je verska sloboda prvenstveno stvar individualne savesti i da ona takođe podrazumeva, između ostalog, slobodu da se ispolji vera, uključujući i pravo pokušaja da se ubedi bližnji, na primer kroz poučavanje. Pred Sudom nije sporno da su krivično gonjenje, osuda i kažnjavanje podnosilaca predstavke za krivična dela prozelitizma predstavljali mešanje u ostvarivanje njihovih prava na slobodu ispoljavanja svoje vere ili uverenja. Sud je utvrdio, pozivajući se na dokaze izvedene u domaćem postupku da su se potčinjeni avijatičari sa kojima su podnosioci predstavke razgovarali o veri, osećali da su ugroženi i pod određenim pritiskom zbog hijerarhijskog statusa podnosilaca predstavke. Država bi, u određenim okolnostima, mogla da preduzme opravdane mere za zaštitu podređenih pripadnika oružanih snaga od uznemiravanja ili zloupotrebe moći, jer bi, usled uticaja vojnih hijerarhijskih struktura, podređenima moglo biti teško da odbiju ubeđivanja pojedinca višeg ranga ili da se povuku iz razgovora koji je on pokrenuo. Prema mišljenju Suda, osuda ne predstavlja kršenje člana 9. Konvencije u delu koji se odnosi na slučajeve u kojima je vršen neprimeren pritisak na podređene avijatičare, ali je došlo je do kršenja Konvencije u osudama koja se odnose na prozelitističke aktivnosti usmerene na obične civile na koje niti je vršena prinuda niti pritisak. Kaznene mere preduzete protiv podnosilaca predstavke nisu bile naročito oštre i da su bile više preventivne nego kaznene prirode.

4.2. Mešanja u “ispoljavanje” vere: zbog nošenja verskih simbola ili odeće

“Debate o verskim simbolima u javnom prostoru sve više se preformulišu u pitanja ljudskih prava i postavljaju pred sudije u zemljama Evropske unije. Naročito u oblasti obrazovanja, legitimni interesi su mnogostruki i često se sukobljavaju”¹¹³. Obrazovna i verska prava dece, roditeljske slobode u odnosu na njihovu decu, verske tradicije, obaveze države u oblasti javnog školskog obrazovanja, princip državne neutralnosti i profesionalna prava i dužnosti nastavnika su principi koji mogu zahtevati prioritarnu pažnju. Verski simboli za vernike su izraz poštovanja i privrženosti religiji, međutim u isto vreme, vernicima drugih religija ili ateistima ti isti verski simboli mogu izazvati negativna osećanja. Konstantni dolazak emigranata u Evropsku uniju, samo uvećava razlike u verskim simbolima, što neizostavno postavlja pitanje prisustva i korišćenja verskih simbola u svakodnevnom javnom životu. Danas živimo u eri multikulturalnosti i ”ovo mnoštvo kultura sa sobom donosi raznovrsnost i razlike: verska uverenja čine jednu, verovatno sve važniju, tačku razlikovanja u našim društvima danas - između religioznih i nereligioznih ljudi, kao i između ljudi različitih vera”¹¹⁴. Verski simboli se mogu nalaziti u nekoj javnoj ustanovi (najčešća mesta su škola, sud, opština, bolnica,) ili kroz nošenje specifičnih odevnih predmeta koja spadaju u izraz religijskih uverenja (hidžab, turban, jevrejska kapa,) ili kroz nošenje religijskih obeležja (krst, raspeće, Davidova zvezda,).

Ovde će se analizirati isključivo verski simboli prisutni u javnom životu i prostoru, bilo putem njihovog isticanja, bilo nošenjem u javnim institucijama. Svako drugo korišćenje verskih simbola u zatvorenim prostorima, stanovima, javnim gradskim i seoskim površinama svakako ne iziskuje mešanje državnih organa, barem ne u državama Evropske unije.

4.2.1. Verski simboli u ili na javnim objektima

Kada govorimo o prisustvu verskih simbola u ili na javnim objektima, podrazumeva se da su oni postavljeni od strane nadležnih

¹¹³ J. Temperman, “Introduction”, *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012, 3.

¹¹⁴ S. Knights, “Religious Symbols in the School: Freedom of Religion, Minorities and Education”, *European Human Rights Law Review*, 2005/5. 499.

državnih službi, koje se nalaze u tim prostorima ili su im povereni na brigu. Najčešće su to organi lokalne samouprave, ili državne, sudske, zatvorske, bolničke ili školske uprave. U ovakvim slučajevima, kada se ističe religijski simbol, uglavnom krst ili raspeće, se najbolje vidi odnos države i crkve i to one koja je najdominantnija u društvu.

Pitanje isticanja verskih simbola u i na javnim objektima je različito regulisano u državama Evropske unije, a i u ostatku Evrope, tako shodno odnosu države prema crkvi, strogo je zabranjeno u Francuskoj (sem departmana Alzasa i Mozela), Gruziji i Severnoj Makedoniji. U najvećem broju država nije pravno rešeno kao npr. u Španiji, Grčkoj, Irskoj, Malti, Hrvatskoj, San Marinu i Rumuniji, a u nekim postoji pravna obaveza isticanja npr. Poljska, Austrija, Švajcarska i delovi Italije.

Jedan od najpoznatijih slučajeva pred Sudom, a u vezi isticanja verskih simbola u školskim ustanovama je *Lautsi protiv Italije*¹¹⁵. Podnositeljka predstavke se žalila da u školama koje pohađaju njena deca je istaknuto raspeće, što uznemirava njenu porodicu, s obzirom da želi da decu vaspita u skladu sa sekularnim principom. Ona je ukazala Sudu da je došlo do kršenja člana 2, prvog protokola, člana 9. i člana 14. Veće od sedam sudija je jednoglasno presudilo u korist podnosi- telja predstavke, smatrajući da pravo na obrazovanje je usmereno na očuvanje pluralizma u obrazovanju i samog demokratskog društva, a da država treba da se uzdrži od nametanja verovanja, makar i indirek- to, kao i da ima obavezu da podrži neutralnost verosipovesti u javnom obrazovanju. Na inicijativu Vatikana, a uz podršku deset evropskih država stvorena je neka vrsta 'saveza protiv sekularizma' čime je pru- žena podrška zahtevu italijanske vlade da iznese predmet pred Veliko veće. Tako je 2011. godine Veliko veće donelo presudu da nije došlo do povrede ni jednog člana Konvencije i utvrđeno je da prikaz raspeća nije doveo do povrede verskih prava podnosilaca predstavke¹¹⁶.

¹¹⁵ Videti, J. Temperman, "Religious Symbols in the Public School Classroom", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012, 142-176; A. Koltay, "Europe and the Sign of the Crucifix: On the Fundamental Questions of the Lautsi and Others v. Italy case", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012, 352-382; C. Panara, "Back to the Basics of Fundamental Rights: An Appraisal of the Grand Chamber's Judgment in Lautsi in Light of the ECHR and Italian Constitutional law", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012, 301-325; A. Mawhinney, "Crucifixes, Classrooms and Children: A Semiotic Cocktail", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012, 91-111.

¹¹⁶ O. Nikolić, Ch Tellier, "Religijski simboli u javnom životu u nekim evropskim državama, sa posebnim osvrtom na Francusku Republiku" *Religija, pravo, politika*, Institut za uporedno

Ovo nije usamljen slučaj u jurisprudenciji, povodom isticanja krsta ili raspeća u školskim prostorijama. Ustavni sud Nemačke je presudio da je obaveznost isticanja raspeća u prostorijama osnovnih škola u Bavarskoj neustavna i da to predstavlja kršenje prava na negativno slobodu veroispovesti¹¹⁷. U odluci Saveznog administrativnog suda se nalaže uklanjanje verskih obeležja u školi ukoliko roditelji ne žele da njihovo dete bude izloženo religijskom uticaju¹¹⁸. Nasuprot ovakvoj jurisprudenciji, u Švajcarskoj Vrhovni administrativni sud je odbacio zahtev za uklanjanje raspeća u školskim prostorijama u kantonu Tičino.

4.2.2. Verski simboli u smislu odeće, odnosno ukrasa

”Individualno isticanje religioznih simbola i oblačenje koje izražava versku pripadnost nekog lica, odnosno usklađeno je sa verskim pravilima, predstavlja jedan od najčešćih vidova ispoljavanja verskih osećanja i spada u okvire zaštite slobode veroispovesti. Nesumnjivo je da su individualno isticanje simbola i oblačenje područje ispoljavanja prava pojedinaca da svoje ponašanje usklade sa svojim verskim osećanjima i uverenjima i, načelno posmatrano, ne mogu i ne treba da budu predmet državnog mešanja i ograničavanja”¹¹⁹. Međutim kada se desi situacija da su način oblačenja ili nošenje različitih ukrasa povezani sa nespornim religijskim elementom u javnim ustanovama, tada dolazi do nastanka probema u nekim državama, koje ne tolerišu ovakvo isticanje pripadnosti vere. U zavisnosti od religije, razlikuju se vrste odeće koje se smatraju da su odraz religijskih osećanja. Tako u islamu imamo različite odevne predmete prevashodno za žene, kao npr. hidžab, džilbab, nikab, burku i najčešće maramu koja pokriva samo kosu, u judaizmu jarmulk ili kipu, kod Sika su obavezni turbani. U verske simbole koji se nose kao ukras, odnosno nakit možemo uvrstiti krst, raspeće, Davidovu zvezdu.

Postavlja se pitanje zašto je oblačenje ili nakit koje se smatra odrazom verskih shvatanja dobilo toliko na značaju poslednjih decenija. Da li je to nuspojava povećane raznolikosti u pogledu veroispovesti, ili namerno isticanje religijskih aretefakta radi isticanja različitosti, ili jednostavno promena strukture stanovništva ili nešto drugo. U svakom

pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, IIU Svetigora, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, Budva 2015, 591.

¹¹⁷ BVerfG – BvR 1087/91, 16. maj 1995.

¹¹⁸ No. G 287/09-25, 9 VfGH 3. 2011, G 287/09.

¹¹⁹ V. Đurić, *Sloboda veroispovesti u jurisprudenciji evropskih ustavnih sudova*, izd. Institut za uporedno pravo, Beograd, 2012, str. 45.

slučaju izuzetno je veliki broj predmeta pred Sudom za ljudska prava u vezi ove prakse. Nošenje islamske odeće postalo je kontroverzno pitanje, što je izazvalo mnogo debata širom sveta – posebno u Evropi. Da li je prihvatljivo da žene nose ovakvu vrstu odeće u javnosti i ako ne, da li je to kršenje zakona o ljudskim pravima? Zagovornici ove verske odeće smatraju da bi trebalo da bude dozvoljeno ženama da nose marame kao izraz svoje vere, jer je ovo pravo zaštićeno međunarodnim pravom o ljudskim pravima, a svako nametnuto ograničenje predstavlja kršenje osnovnih ljudskih prava. 'Islamska marama' je očigledno intersekcionalno pitanje: sam izraz, koji koristi Evropski sud za ljudska prava, sugerise da je u pitanju odeća kao obeležje religijskoj pripadnosti. Takođe je jasno rodno specifičan, jer samo muslimanke (a ne muslimani tj. muškarci) prihvataju praksu nošenja. Istina je da Kuran (24:30) propisuje da i muškarci i žene u islamu nose hidžab. Međutim, praksa hidžaba uopšte, a posebno nošenja marama, očigledno nema iste pravne, političke i društvene implikacije za muškarce kao za žene¹²⁰.

Političke i pravne kontroverze oko nošenja verske odeće, posebno u javnim institucijama poput škola, univerziteta i javnih službi, našle su put do Suda u dve važne odluke *Dahlab protiv Švajcarske*¹²¹ i *Sahin protiv Turske*¹²². "Sahin je posebno važan jer je to prva odluka Velikog veća po pitanju verske odeće, ali i Dahlab je veoma relevantan slučaj, iako je odbačen kao nedopustiv, jer ukazuje na površno tretiranje, uobičajeno za slučajeve verskih sloboda koje su podnele verske manjine u Evropi. Prema tome, Sahin je od većeg značaja u pravnom smislu, ali je Dahlab verovatno reprezentativniji i tipičniji za sudbinu koja čeka druge podnosiocima zahteva u slučajevima verske slobode ove prirode"¹²³.

Prvi slučaj je *Dahlab protiv Švajcarske*, u kome učiteljica u osnovnoj školi je po promeni vere, (prešla je u islam), počela da se i oblači u skladu sa svojim verskim osećanjima, odnosno, da nosi maramu i široke tradicionalne duge suknje. To su joj zabranile školske vlasti, a nakon sudskog postupka kantonalne vlasti i Savezni sud Švajcarske. Nakon podnete predstavke da su joj bila narušena prava i slobode iz člana 9. i 14, švajcarska školska uprava je tvrdila da je u školama prihvaćen princip religijske neutralnosti, te da je podnositeljka predstavke znala za tu okolnost. Sud je predstavku proglasio

¹²⁰ Videti, A. Vakulenko, "Islamic Headscarves" and European Convention on Human Rights: An Intesectional Perspective, *Social and Legal Studies*, vol. 16, no. 2, London, 2011, str. 184.

¹²¹ *Dahlab v Switzerland*, no. 42393/98.

¹²² *Sahin v Turkey*,. no 44774/98.

¹²³ C. Evans, "The 'Islamic scarf' in the European Court of Human Rights", *Melbourne Journal of International Law*, vol. 7 Melbourne 2006, 165.

neprihvatljivom, smatrajući da ta mera nije bila nerazumna, posebno imajući u vidu činjenicu da su deca, za koju je Dahlab bila odgovorna kao predstavica države bila uzrasta između četiri i osam godina, a na njih je lakše vršiti uticaj nego na starije učenike. Sud je odbio predstavku, kao neosnovanu, prihvatajući princip koji podrazumeva neka ograničenja državnim službenicima da ispoljavaju svoju veru u školi jer učenici moraju biti zaštićeni po tom pitanju. Mešanje države u slobodu nastavnika da ispoveda svoju veru smatrano je opravdanim i srazmernim kao mera zaštite sloboda drugih, odnosno školske dece.

Drugi slučaj je *Sahin protiv Turske*, a reč je o studentkinji medicine, koja potiče iz vrlo konzervativne i tradicionalne muslimanske porodice, a kojoj na Univerzitetu u Istanbulu, nije bilo dozvoljeno da maramom prekrije kosu. Na osnovu Zakona o visokom obrazovanju u Turskoj, se zabranjuje osoblju i studentima da u univerzitetkim prostorijama nose bilo kakvu odeću koja odražava versku pripadnost. Na Univerzitetu u Istanbulu radi smanjenja prisustva islama, kao i garancije sekularne atmosfere u svim prostorijama je zabranjeno nošenje marama za žene, odnosno brade za muškarce. S obzirom da Sahin se oglušila o ove zabrane njoj je zabranjen pristup svim aktivnostima na Univerzitetu. Nakon sudskih sporova u Turskoj, u kojoj je njena žalba odbijena, obratila se Sudu u Strazburu, predstavkom da joj je ugrožena sloboda veroispovesti. Sud nije utvrdio kršenje člana 9, smatrajući da postoji pravni osnov u turskom zakonu za mešanje države u pravo podnositeljke predstavke. Turski ustavni sud je ranije doneo odluku da je nošenje marame na univerzitetima u suprotnosti sa Ustavom, stoga je podnositeljki predavke trebalo da bude jasno, od trenutka kada je ušla na Univerzitet, da postoje ograničenja za nošenje marame i da joj se može odbiti pristup predavanjima i ispitima ako bude nastavila da je nosi. Imajući u vidu polje slobodne procene država u ovom pitanju, Sud je dalje zaključio da se mešanje može smatrati „neophodnim u demokratskom društvu“ u smislu člana 9 stav 2.

Slučaj *Osmanoglu i Kocabas protiv Švajcarske*¹²⁴, je novijeg datuma, gde je Sud je presudio protiv dve muslimanske učenice, čiji su roditelji, iz verskih razloga, osporili program obaveznih časova plivanja jedne švajcarske javne osnovne škole u kojem su dečaci i devojčice plivali zajedno u istom bazenu. Iako su školske vlasti ponudile devojčicama da nose 'burkinije' i da se presvlače u privatnoj svlačionici, roditelji su insistirali da je plivanje sa dečacima, čak i pre pubertet, u suprotnosti sa njihovim verskim uverenjima i običajima. Sud je konstatovao da

¹²⁴ *Osmanoglu and Kocabas v. Switzerland*, no. 29086/12.

nema povrede člana 9, s obzirom da školske vlasti, mogu da ostvaruju svoje pravo na slobodno definisanje i planiranje školskog programa¹²⁵. Švacarska nije ratifikovala član 2. prvog protokola Konvencije, koji garantuje poštovanje prava roditelja da odgajaju svoju decu u skladu sa svojim verskim i filozofskim ubeđenjima, te je izostala rasprava po tom pitanju.

Nošenje marame u javnim institucijama je bio predmet mnogih nacionalnih sudova i Evropskog suda za ljudska prava¹²⁶, ali sudska praksa nam pokazuje da nema jedinstvenog primera u Evropskoj uniji. U Belgiji je prihvaćena zabrana nošenja marama, uz obrazloženje da je zabrana legitimno sredstvo za očuvanje neutralnosti od različitih verskih uticaja u školskim prostorijama¹²⁷. I Vrhovni sud u Danskoj je potvrdio zabranu nošenja marame na radnom mestu¹²⁸, dok u Nemačkoj, Savezni sud za radne sporove je smatrao da nošenje marame nije razlog za otpuštanje¹²⁹, kao i Savezni sud Nemačke koji je smatrao da se učiteljica ne može otpustiti samo zato što nosi maramu¹³⁰.

U par slučajeva je Sud odlučivao o predstavkama Sika na nemogućnost nošenja turbana u pojedinim situacijama. U slučaju *X. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*¹³¹ zbog nestavljanja kacige jednog pripadnika Sika je saobraćajna policija u više navrata kažnjavala. On se pravdao da je u nemogućnosti da stavi kacigu preko turbana koji mu nalaže vera da nosi. Sud nije prihvatio ovakvo tumačenje podnosioca predstavke, kao i da je zbog sigurnosti u saobraćaju, prihvatljivo mešanje države u slobodu veroispovesti i konstatovao je da nije došlo do povrede člana 9. Konvencije. Slična situacija je i u slučaju *Suku Phull protiv Francuske*¹³², kada Sik nije hteo da skine turban iz verskih razloga dok je prolazio kroz skener za metalne predmete na francuskom aerodromu. I u ovom slučaju Sud je smatrao da država ima pravo mešanja iz razloga bezbednosti i da nema kršenja slobode veroispovesti. *Aktas, Bayrak, Gamaleddyn, Ghazal, J. Sing i R. Sing protiv Francuske*¹³³ je slučaj koji su predstav-

¹²⁵ J. Witte Jr., A. Pin, "Faith in Strasbourg and Luxembourg? The Fresh Rise of Religious Freedom Litigation in the Pan-European Courts", *Emory Law Journal*, vol. 70/3, Atlanta 2021, 629.

¹²⁶ Između ostalih: Köse i 93 ostalih protiv Turske iz 2006. godine, Kurtulmuş protiv Turske iz 2006. godine, itd.

¹²⁷ Hof van Beroep te Antwerpen, AR/2004/2811.

¹²⁸ Odluka od 21. januara 2005. godine.

¹²⁹ Odluka od 10. oktobra 2002. godine br. 2 AZR 472/01.

¹³⁰ Odluka 2 BvR 1436/02.

¹³¹ *X v. United Kingdom*, no. 7992/77.

¹³² *Suku PHULL v. France*, no. 35753/03.

¹³³ *Aktas v. France*, no. 43563/08, *Bayrak v. France*, no. 14308/08, *Gamaleddyn v. France*, no. 18527/08, *Ghazal v. France*, no. 29134/08, *J. Singh v. France*, no. 25463/08, *R. Singh v. France*, no. 27561/08.

kom inicirali učenice i učenici, isključeni iz škole zbog nošenja marama, odnosno keski (podkapa turbana) smatrajući da je njihova sloboda veroispovesti narušena. Sud je utvrdio da se država, shodno propisanim zakonskim pravilima, pravično umešala u njihovu veru i da je težila ostvarenju legitimnog cilja zaštite prava i sloboda drugih i javnog reda.

Sekularnost ima vatrene vernike u francuskoj vladi i njenim javnim službenicima, i problem 'islamskih marama' je moderna manifestacija istorijskog pristupa Francuske religiji u javnoj sferi i kao takav predstavlja revnosno zaštićenu nacionalnu politiku. "Uzimajući u obzir evidenciju Suda o primeni širokog polja slobodne procene delikatnih odnosa između države i crkve, problem 'islamskih marama' bi verovatno bio zaštićen od osude Suda da se to tiče državne religija"¹³⁴.

Predmet koji se našao pred Sudom S.A.S. protiv Francuske¹³⁵ je izazvao veliku naučnu i stručnu polemiku, posebno zbog odluke Suda. Po francuskom zakonu iz 2010¹³⁶ godine nezakonito je da bilo koja osoba prekriva svoje lice u javnosti, i njegovo nepridržavanje može dovesti do krivične osude. U predmetu francuska državljanka islamske veroispovesti je pokušala da ospori ovu zabranu, tvrdeći da su narušena njena prava po članovima 3, 8, 9, 10, 11. i 14. Konvencije. Nakon veoma iscrpnog postupka, Sud je došao do zaključka (većinski, petnaest prema dva) da nije došlo do povrede članova 8, 9, 10. i 14, dok ostale članove nije ni razmatrao. Interesantna su stanovišta Suda koji je utvrdio da zabrana nošenja vela preko lica u javnosti bi prekršila standarde ljudskih prava i bila bi strana evropskim vrednostima. Zatim da sem Belgije i Francuske, ni jedna druga zemlja nema ovako strogu zabranu prekrivanja lica. I na kraju da ne postoje razlozi javne bezbednosti za zabranu vela na svim javnim prostorima. Ali Sud je zatim identifikovao novi razlog za potvrđivanje zabrane: legitimni cilj 'poštovanja minimalnih uslova života u društvu' koji se naziva 'zajednički život', što je pomalo kontraverzno, jer nije jedan od nabrojanih legitimnih ciljeva u Konvenciji. Čini se da je ovom presudom Sud dao značajan prostor državam da donesu zakonske akte kako bi podržali veoma maglovit koncept 'zajedničkog života', a sa druge strane postavio pitanje da li tolerisanje verskih simbola u javnoj sferi odgovara priznavanju i poštovanju različitosti i tolerancije¹³⁷.

¹³⁴ K. Boustead, "The French Headscharf Law Before the European Court of Human Rights", *Journal of Transnational Law & Policy*, vol. 16/2, Tallahassee 2007, 194

¹³⁵ *S.A.S. v. France*, no. 43835/11.

¹³⁶ Loi n° 2010-1192 du 11. octobre 2010 interdisant la dissimulation du visage dans l'espace public.

¹³⁷ A. Steinbach, "Burqas and Bans: The Wearing of Religious Symbols under the European Convention of Human Rights", *Cambridge Journal of International and Comparative Law*, vol. 4/1, Cambridge 2015

“Serija pravnih slučajeva u Ujedinjenom Kraljevstvu i pred Evropskim sudom za ljudska prava, u poslednjih dvadeset godina, se odnosila na korišćenje verskih simbola. Dva slučaja u Ujedinjenom Kraljevstvu, koji su pokrenuli lavinu debata oko zaštite verskih simbola su *Eweida protiv British Airways* i *Chaplin protiv Royal Devon and Exeter Hospital NHS Foundation Trust*”¹³⁸. Slučajevi su spojeni pred Evropskim sudom za ljudska prava zbog veoma slične problematike, pod imenom *Ewada i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*¹³⁹. Obe podnositeljke predstavke su se žalile da im je poslodavac uskratio slobodu veroispovesti, s obzirom da im je zabranjeno nošenje krsta na lančiću oko vrata. U slučaju Ewada čiji poslodavac je British Airways i u slučaju Chaplin čiji poslodavac je Royal Devon and Exeter Hospital NHS Foundation Trust su promenjeni izgledi uniforme, pa je u oba slučaja nošenje krsta postalo vidljivo, a samim tim i neprihvatljivo. U sporovima pred sudovima u Ujedinjenom Kraljevstvu obe podnositeljke predstavke pravno izgubile bitku. Nakon iscrpne procedure¹⁴⁰ Sud je utvrdio da je prvoj podnositeljki predstavke Eweida uskraćena sloboda veroispovesti (sa pet naspram dva glasova sudija), a što se tiče druge podnositeljke Chaplin, presuđeno je da nije povređen član 9. Konvencije.

5. OBAVEZE DRŽAVE NA NEOMETANJA RADA VERSKIH ZAJEDNICA

Kao što se moglo videti u delu koji govori o odnosu države i crkve, ne postoji istovetan državno-crkveni odnos, a i podele različitih modela tih odnosa su veoma diskutabilne. Ono što je važno je da država ima takav odnos sa svim verskim zajednicama i da ne postoji privilegovan položaj jedne u odnosu na drugu, što je u realnosti veoma malo verovatno. Izuzetno je važno da se uticaj države ne odražava u radu i statusu verskih zajednica, što se dogodilo u slučaju *Sveti sinod bugarske pravoslavne crkve (mitropolit Inokentije) i drugi protiv Bugarske*¹⁴¹,

¹³⁸ D. J. Hill, D. Whistler, *The Right to Wear Religious Symbols*, Palgrave Macmillan, London 2013, 2.

¹³⁹ *Ewada and others v. United Kingdom*, no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10. Vide ti J. Rajić Čalić, M. Stanić, “Nošenje verskih obeležja na radnom mestu, razumno prilagođavanje i slučaj *Eweida*”, *Beogradski ustvanopravni forum: Preispitivanje klasičnih ustavnopravnih shvatanja u uslovima savremene države i politike*. ur. M. Đorđević, Institut za uporedno pravo, Beograd 2021, 363-373.

¹⁴⁰ Videti više o samom toku procedure pred Evropskim sudom za ljudska prava, O. Nikolić, Sloboda okupljanja i udruživanja, *Strani pravni život*, iz 2002/1-3. 148.

¹⁴¹ Holy Synod of the Bulgarian orthodox church (Metropolitan Inokentiu and others v. Bulgaria nos. 412/03 and 35677/04. Sud smatra da, iako je spor oko vođstva u Bugarskoj pravoslav-

gde se ustanovilo direktno mešanje bugarskih vlasti u sam rad verske zajednice.

U državama koje insistiraju na potpunoj odvojenosti države i crkve, dolazi do problema isticanja verskih simbola i načina oblačenja u javnim prostorima, o čemu je već bilo reči¹⁴². U predmetu *Dogru protiv Francuske*, Sud je konstatovao da je sekularizam garant demokratskih vrednosti, osiguravajući da se svi građani tretiraju jednako i potvrdio da se sloboda veroispovesti može ograničiti da bi se branile takve vrednosti. Zaključeno je da je ovaj pojam sekularizma u skladu sa vrednostima na kojima počiva Konvencija.

Neke države imaju posebne ugovore sa crkvama (npr. u pogledu poreza), i to se ne može se smatrati da predstavlja diskriminatorno mešanje države u prava verske organizacije. Slučaj *Alujer Fernandez i Caballero Garsia protiv Španije*¹⁴³, ukazuje na nemogućnost da pripadnici Baptističke crkve odvoje deo svog poreza na dohodak za izdržavanje svoje crkve, kao što to čine pripadnici Rimokatoličke crkve. Sud nije smatrao da je došlo do povrede Konvencije jer sloboda veroispovesti ne podrazumeva da se crkvama ili njihovim članovima daju drugačiji poreski status od onih drugih poreskih obveznika.

Jako je važno da država ne postupa diskriminatorski u odnosu na neku versku zajednicu, ukoliko je već omogućila sličan položaj drugim verskim zajednicama. Obaveza države na neutralnost i nepristrasnost, kako je definisana u sudskoj praksi Suda, nespojiva je sa bilo kakvim ovlašćenjem države da ceni legitimnost verskih uverenja. S tim u vezi, ako država uspostavi privilegovani status za bogomolje, svim verskim grupama koje to žele mora se dati prilika da se prijave za olakšice, a prethodno utvrđeni kriterijumi moraju se primenjivati na nediskriminatorni način. Predmet *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i drugi protiv Austrije*¹⁴⁴, pokazuje nedoslednu primenu ispunjenja kvalifikacionih uslova za registraciju verske zajednice. U ovom slučaju, Sud je utvrdio da je produženo odbijanje da se grupi Jehovinih svedoka dodeli pravni subjektivitet prekršilo njihovu slobodu veroispovesti prema

noj crkvi bio izvor legitime zabrinutosti državnih organa, njihova intervencija je bila nesrazmerna. Konkretno, relevantne odredbe Zakona iz 2002. godine, koje nisu zadovoljile standard kvaliteta zakona iz Konvencije, i njihova primena kroz sveobuhvatne mere koje su primorale zajednicu da se ujedini pod vođstvom koje favorizuje Vlada, prevazišle su svaki legitimni cilj i ometale su organizacionu autonomiju Crkve i prava podnosilaca predstavke prema članu 9. Konvencije na način koji se ne može prihvatiti kao zakonit i neophodan u demokratskom društvu, uprkos širokom polju slobodne procene ostavljenom nacionalnim vlastima. Iz tog razloga Sud je ustanovio kršenje prava iz člana 9. Konvencije.

¹⁴² Npr. predmeti *Leyla Sahin v. Turkey*, no. 44774/98; *Dogru v. France*, no. 27058/05, itd.

¹⁴³ *Alujer Fernandez and Caballero Garsia v. Spain*, no. 53072/99.

¹⁴⁴ *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria*, no. 40825/98.

članu 9, kao i zabranu diskriminacije prema članu 14. u vezi sa članom 9. Konvencije. U još jednom slučaju *Cumhuriyetçi Eğitim Ve Kültür Merkezi Vakfı protiv Turske*¹⁴⁵, se vidi različit tretman države u odnosu na versku zajednicu koji nije zasnovan na objektivnom i razumnom opravdanju. Odbijanje zahteva alevijske verske fondacije da bude oslobođena plaćanja računa za struju u bogomolji, kako je predviđeno turskim zakonom, predstavlja kršenje člana 14. Evropske konvencije, zajedno sa članom 9, a objašnjenje turskih vlasti da predmetni objekat ne predstavlja bogomolju i da Alevi nisu verska zajednica, ne opravdava odbijanje olakšica, budući da su predmetne prostorije koriste i za proslavljanje verskih rituala.

U pogledu statusa crkve ili verske zajednice, država treba da bude obazriva, posebno u okolnosti raspuštanja ili menjanja pravnog statusa, i da to čini samo u izuzetnim i opravdanim slučajevima. Predmet *Biblijski centar Čuvaške republike protiv Rusije*¹⁴⁶ se odnosio na raspuštanje Biblijskog centara evangelističkih (pentekostnih) hrišćana Čuvaške Republike na osnovu toga što je ta organizacija vodila versku nastavu bez državne dozvole i što je vodila nedeljnu školu za decu, kršeći sanitarno-higijenska pravila. Što se tiče prirode i težine sankcije, kao rezultat odluka ruskih sudova, podnosilac predstavke je prestao da postoji kao registrovana verska organizacija i njeni članovi su lišeni prava da ispoljavaju svoju veru u zajednici sa drugima i da se bave aktivnosti koje su neophodne za njihovu versku praksu. Raspuštanje podnosioca predstavke predstavljalo je mešanje u njegova prava na slobodu veroispovesti i nije bilo neophodno. Stoga je Sud ustanovio kršenje člana 9. u svetlu prava na slobodu udruživanja iz člana 11. Veoma slični slučajevi su *Moskovski Jehovini svedoci protiv Rusije*¹⁴⁷, *Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*¹⁴⁸, a ima i drugih.

Postoji jedna grupa slučajeva u kojima se država (u ovom slučaju Moldavija) konstantno, odbija da registruje, odnosno pravno prizna versku zajednicu sa razlogom da takva verska zajednica može da šteti interesima već postojeće crkve (*Mitropolijska crkva Besarabije i drugi protiv Moldavije*), ili da preko lokalnih organa odbija da izda određenu dokumentaciju neophodnu za pravnu registraciju (*Fusu Arcadie i drugi protiv Moldavije*)¹⁴⁹, ili odbijanje registracije crkve iako je to

¹⁴⁵ *Cumhuriyetçi Eğitim Ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey*, no. 32093/10.

¹⁴⁶ *Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia*, no. 33203/08.

¹⁴⁷ *Jehovah's witnesses of Moscow and others v. Russia*, no. 302/02.

¹⁴⁸ *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Molodva*, no 45701/99.

¹⁴⁹ *Fusu Arcadie and others v. Republic of Moldova*, no 22218/06.

naloženo presudom nadležnog suda (*Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova i drugi protiv Moldavije*)¹⁵⁰.

Jedna vrsta ograničenja crkvene autonomije koju je Konvencija odobrila je neka vrsta skupa administrativnih mera koje omogućavaju državama da kontrolišu priznavanje i registraciju pravnog statusa crkve ili verske zajednice. Države imaju pravo da zahtevaju od verskih zajednica koje žele da se registruju i priznaju kao posebna verska pravna lica da dostave dokument u kome se utvrđuju osnovni principi njihove religije. Ovo bi trebalo da omogući vlastima da procene da li udruženje koje je osnovano „navodno u ostvarivanju verskih ciljeva“ deluje u skladu sa zakonskim odredbama; da ne predstavlja opasnost za demokratsko društvo; i da njegovo delovanje nije usmereno¹⁵¹. U slučaju *Lajda i drugi protiv Republike Češke*¹⁵² podnosilac predstavke se žalio na češke vlasti koje su odbijale registraciju verskog udruženja iz razloga nedostavljanja relevantne dokumentacije kojom se objašnjava versko učenje i broj potrebnih potpisa vernika. Sud je utvrdio da nije došlo do kršenja sloboda iz člana 9, jer je broj potisa umnogome smanjen a verska organizacija nije ni pokušala da u međuvremenu ponovo pošalje zahtev za registraciju.

Veoma je bogata sudska praksa u vezi materije finansijskog poslovanja i poreskog olakšanja verskih zajednica, s obzirom da se pravno rešavanje razlikuje od države do države. U slučaju *Udruženje Jehovinih svedoka protiv Francuske*¹⁵³, francuske vlasti su nakon parlamentarnog izveštaja koji udruženje Jehovinih svedoka karakteriše kao sektu, počeli sa neprimerenom fiskalnom politikom koja se posebno ticala dobrovoljnih priloga koji je glavni prihod udruženja. Sud je ustanovio da je prekršen član 9, zbog nejasne formulacije iz poreskog zakona koji je primenjivan na konkretan slučaj. Da ovo nije usamljen slučaj u Francuskoj pokazuju i slučajevi *Versko udruženje Hram piramida protiv Francuske*¹⁵⁴, *Udruženje Vitezova zlatnog lotusa protiv Francuske*¹⁵⁵ i *Evangelistička misionarska crkva i Salaûn protiv Francuske*¹⁵⁶. U svim ovim slučajevima se podnosilac predstavke žalio na državnu poresku politiku, posebno na oporezivanje donacija i poklona koje su dobili od svojih članova i simpatizera,

¹⁵⁰ *Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova and others v. Moldova*, no. 952/03.

¹⁵¹ *Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova v. Moldova*, no. 12282/02: *Church of scientology Moscow v. Russia*, no. 18147/2.

¹⁵² *Lajda and others v. Czech Republic*, no. 20984/05.

¹⁵³ *Association les Temoins de Jehovah v France*, no. 8916/05.

¹⁵⁴ *The Religious Association of the Pyramid Temple v. France*, no. 50471/07.

¹⁵⁵ *The Association of the Knights of the Golden Lotus v. France*, no. 50615/07.

¹⁵⁶ *The Evangelical Missionary Church and Salaûn v. France*, no. 25502/07.

i u sva tri slučaja Sud je došao do zaključka da je povređena sloboda verospovesti.

Predmet *Sukyo Mahikari u Francuskoj protiv Francuske*¹⁵⁷, se tiče oporezivanja od 60% na deo finansijskih sredstava verske organizacije, koje ona prima kao poklon i uglavnom 'na ruke'. Činjenice slučaja su zapanjujuće slične sa predmetom *Udruženje Jehovinih svedoka protiv Francuska*. U oba slučaja, verskoj organizaciji, kvalifikovanoj kao sekta u Francuskoj, naloženo je da plati zaostale poreze na sve donacije koje su primile u proteklih nekoliko godina, shodno njihovoj kvalifikaciji kao profitnog udruženja. U slučaju *Udruženje Jehovini svedoci protiv Francuske*, Sud je utvrdio kršenje člana 9 zbog nedostatka jasnoće važećeg zakonodavstva, dok u slučaju *Sukio Mahikari u Francuskoj protiv Francuske*, nasuprot tome, Sud ne nalazi da postoji mešanje u slobodu veroispovesti podnosioca predstavke. Sud je mišljenja da, budući da se udruženje samo delimično oslanjalo na donacije (60% prihoda), te njihovo oporezivanje nije dovelo do suštinskog smanjenja resursa udruženja, što bi narušilo njegovu versku delatnost. Kao rezultat toga, Sud nalazi da posledice oporezivanja nisu dovoljne da postave pitanje nedostatka poštovanja slobode veroispovesti prema stavu 1 člana 9.

U predmetu *Iglesia Bautista 'El Salvador' i Ortega Moratilla protiv Španije*¹⁵⁸ podnosioci predstavke su tražili oslobađanje od poreza na imovinu u odnosu na svoje bogomolje u Valensiji, posebno tvrdeći da je Katolička crkva uživala takvo oslobađanje. Španska poreska uprava je odbila ovaj zahtev na osnovu toga što je oslobađanje koje uživa Katolička crkva predviđeno Konkordatom između Španije i Svete stolice koji je potpisan 1979. godine, dok nije bilo pravne osnove za odobravanje takvog izuzeća podnosiocima jer njihova crkva nije zaključila takav konkordat sa španskom državom. Stoga njihova predstavka je odbijena jer nije ustanovljena povreda člana 9. Konvencije.

Zanimljivo pitanje koje se u više navrata postavljalo pred Sud, je pitanje državnog skupljanja verskog poreza u korist jedne ili više crkava i verskih zajednica, odnosno činjenicu da ne postoji evropski standard u oblasti finansiranja crkava i verskih zajednica. Najcitiraniji slučaj je *Darby protiv Švedske*¹⁵⁹, u kome se postavljaju pitanja, da li je diskriminacija u nametanju verskog poreza između pojedinaca koji su rezidenti Švedske i pojedinaca koji nije bio nerezident i da li to predstavlja kršenje člana 9. ili člana 1. Protokola br. 1. u vezi sa članom 14.

¹⁵⁷ *Sukyo Mahikari France v. France*, no. 41729/09.

¹⁵⁸ *Iglesia Bautista "El Salvador" and Ortega Moratilla v. Spain*, no. 17522/90.

¹⁵⁹ *Darby v. Sweden*, no. 11581/85.

Podnosilac predstavke, finski državljanin koji je svoju profesionalnu delatnost obavljao u Švedskoj, bio je podvrgnut oporezivanju u ovoj zemlji. Na taj način od njega se zahtevalo da plati tzv. ‘crkveni porez’, upućen lokalnoj luteranskoj crkvi. Njegov zahtev da bude oslobođen plaćanja, pošto nije pripadao toj verskoj konfesiji, je odbijen, jer se oslobađanje odnosi samo na osobe sa prebivalištem u Švedskoj. Sud je smatrao da je ponašanje tužene države bilo diskriminatorско i razmatrao ga je samo kroz kršenje člana 14, i člana 1. prvog protokola i smatrao da nema potrebe analizirati član 9. Slučaj *Wasmuth protiv Nemačke*¹⁶⁰ se odnosio na nemački sistem naplate verskog poreza, gde podnosilac predstavke je bezuspešno tražio od vlasti da mu izdaju karticu za porez na platu bez ikakvog upućivanja na činjenicu da ne pripada verskoj zajednici koja je ovlašćena da naplaćuje verski porez. Sud nije utvrdio kršenje člana 8. ili 9. Iako je bilo mešanja u prava g. Vasmuta prema oba člana, mešanje je služilo legitimnom cilju da se obezbedi pravo crkava i verskih društava da ubiraju verski porez.

¹⁶⁰ *Wasmuth v. Germany*, no. 12884/03.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Država, crkva i sloboda veroispovesti je delo koje je nastalo u cilju jačanja i razvoja prava na slobodnu veru i zaštitu tog prava. Sloboda veroispovesti je jedno od najstarijih i najkontroverznijih ljudskih prava, a postala je česti predmet različitih debata od samih početaka moderne zaštite ljudskih prava i sloboda. Sama veroispovest je nastala mnogo ranije, kada su se pojavile prve religije i crkve. Odnos države prema crkvama i religiji uopšte, se jako menjao kroz istoriju. Zato je i potrebno da se vidi istorijska evolucija veroispovesti, a to se možda najbolje vidi kroz odnos države i crkve. Crkva je u srednjem veku bila dominantnija institucija od države, evolucijski preokret nije išao na ruku crkvi, jer njen današnji položaj je umnogome nazadovao od njenog nekadašnjeg mesta na pijadestalu moći. Kritike koje su pojedini mislioci iz sedamnaestog i osamnaestog veka upućivali na račun crkve, su se veoma loše odrazile po njih, dok danas takva bojazan uopšte ni ne postoji, jer svako ima pravo sa svoj stav povodom ovog pitanja, barem u Evropi.

Odnos države i crkve ne samo da se menjao kroz istoriju, već se razlikuje i od zemlje do zemlje. Zato je teško pronaći neka opšta klasifikacijska rešenja sistema državno-crkvenog odnosa. Bez obzira da li govorimo o državama koje imaju nacionalnu crkvu, ili one koje su se opredelile za princip laiciteta ili one gde su država i crkva razdvojeni, ali ujedno i prožeti međusobnom saradnjom, važno je da prava i sloboda veroispovesti budu poštovana. Osnovna pretpostavka je da je odnos države prema crkvi prvenstveno pitanje političkog izbora i da je rezultat, u velikoj meri, istorijske tradicije, kao i splet društvenih, moralnih i kulturnih okolnosti svake zemlje.

Međunarodna zaštita slobode veroispovesti i uverenja značajno je napredovala tokom druge polovine dvadesetog veka, prvenstveno donošenjem Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, a krajem veka uspostavljanjem Evropskog suda za ljudska prava. Ovakav mehanizam zaštite zagarantovanih prava je daleko od savršenog modela nadnacionalnog suda i pokazao je izvesne slabosti. Prvo bi moglo da se kaže da je Sud prihvatio postojanje izvesne 'granične procene' u pogledu načina na koji države strukturiraju svoje odnose sa verskim zajednicama. Jasno je da neće Sud da određuje na-

cionalne državno-crkvene odnose ali je značajno da ne postoji diskriminatorni uticaj prema verskim grupama i pojedincima, koji moraju da uživaju potpunu versku slobodu. Drugim rečima, saradnja može biti drugačija, sloboda ne može. Drugi problem sa sudskom praksom odnosi se na takozvane neutralne zakone, koji nameću indirektna ograničenja verskih sloboda, nad individualnim pravima veroispovesti. Može se još primetiti i određena nedoslednost presuda Suda, pa se član 9. Konvencije, u različitim predmetima, različito interpretira. To se posebno vidi u slučajevima zabrane nošenja verske odeće odnosno, isticanja verskih simbola u javnom prostoru. Sve ovo ukazuje da smo daleko od sudskog sistema o kojem ne moramo da brinemo što se pravednosti tiče, ali moramo biti svesni da je ovaj sudski mehanizam zaštite prava i slobode koji je još uvek u povoju.

Evropski sud za ljudska prava i njegova sudska praksa čine nadnacionalni pravosudni sistem koji do sada nije uspeo da osmisli odgovarajući pravni okvir koji bi omogućio integraciju nezapadnih kultura i religija u Evropu, bez urušavanja društvenog i političkog okvira koji je karakterističan za evropski koncept demokratije. Da li je Evropa zainteresovana da prihvati ovakve krupne promene, kao i da li je novopridošlo stanovništvo spremno da svoje religijske stavove i običaje revidira i integriše u evropsku baštinu, ostaje da se vidi u narednim decenijama.

STATE, CHURCH AND FREEDOM OF RELIGION

Summary

State, church and freedom of religion are undeniably among the most important matters of the society, without which one cannot imagine modern life. The relationship between the state and the church represents a centuries-old form of coexistence of the two institutions. Their position in the society, degree of mutual interdependence and influence on one another have changed throughout the history. They have almost always existed one next to another and, in the present times, their relationship can be very diverse, largely dependent on the country under analysis, its history, as well as its social, cultural and moral circumstances. If we look at the state as some form of institutionalized power, which has a monopoly of legitimate coercion on its territory, we will certainly not see the church as the body of Christ, or as a building in which religious ceremonies are performed, nor as a community of Christian believers, but as a subject of religious freedom, because this study elaborates the whole matter through legal analyses and legal interpretations, and relies strictly on legal texts.

In the first part of this study, the relationship between state and the church is presented, through a theoretical, historical and, finally, a comparative analysis. Due to the complexity of the state-church relations, only certain models of organisation of state-church relations systems will be analysed. It is immediately apparent that there are no pure models of such relationships and that they are all more or less mixed models, which differ as much as they resemble each other. That is why all the classifications of models of state-church relations are rather theoretical, and in a way even artificial, and their purpose solely is to make it easier to see certain issues in different countries. That is why the study adopts a classification of the model of relationship between state and church which seems to be the most unpretentious, which comprises: a) states with a national church, b) states that rely on a secular approach, and c) states where there is a separation between church and state authorities, but at the same time there are also present, to a greater or lesser extent, certain forms of their cooperation. Under

each of these three models of system of state-church relations, several states are analysed. The given analysis is undertaken with the aim to fully depict the legal situation in the selected countries. The underlying assumption is that the state's attitude towards religion is primarily a matter of a political choice, and is the result, to a large extent, of the historical tradition and the social, moral and cultural circumstances of each country. The first part of the study aims to serve as an introduction for the second part, which deals with the right to and freedom of religion as guaranteed by the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The right to and freedom of religion is an inalienable segment of human life, and in the Convention this right and this freedom are defined in such a way as to protect believers and those who are not believers. Freedom of religion includes the freedom, either alone or in community with others, in public or in private, to practice one's religion or belief, whether through worship, observance of religious customs or teaching. Freedom of religion also includes the right not to have a religion or belief, and to change one's religion. The international protection of the freedom of religion advanced significantly during the second half of the twentieth century. In order for this protection to be complete, the European Court of Human Rights was established. In essence, a large part of the text refers to the way in which the Court perceives and judges cases in which individuals complain about the threat to their freedom of religion. Freedom of religion is one of the oldest and the most controversial of all human rights and has been the object of international concern from the very beginnings of modern judicial protection. The analysis of the relevant jurisprudence also shows the main tendencies in the Court's understanding of what constitutes and what does not constitute a violation of the freedom of religion according to the provisions of the Convention. Although the Convention does not deal with the definition of religion or freedom of religion, it greatly influences the definition of the concept of religion, especially the distinction between churches, religious communities and unrecognized religious sects. In this context, the Court supplements, elaborates and explains the rights and freedoms laid down in the Convention. However, in some situations, the decisions of the Court come in contradiction with the legislation of individual countries. When the state ratifies parts of the Convention on the basis of which the Court has reached its decision in an individual case, the state is also obliged to align its legislation with the Court's recommendations. It is important to note that Article 9 is not aimed at imposing any particular uni-

form model of relations between state and religion. This is where the problem usually arises because no country is willing to give in easily to the Court's requests to change the national laws, upon the order of the Court. It is precisely these types of situations that the Court wants to avoid, so some of its judgments may not fit into the view of fairness and principle, because it chooses to adhere to the positions of national legislation and judicial instances.

This is only a general view of the protection of freedom of religion within the framework of the European Union given that it is not possible to go into a detailed analyses of individual cases or of the Court's case-law, about which numerous books and articles have been already written. The intention is to highlight all the important segments of the matters related to the state, the church and freedom of religion.

POJMOVNI REGISTAR

Alevi, aleviti, alevizam je grana šiitskog islama koja se praktikuje u Turskoj među etničkim Turcima i Kurdima. Aleviti čine 20 % turskih muslimana i čine najveću versku manjinsku zajednicu u Turskoj. Inače Aleviti odbacuju povezivanje turskog identiteta sa sunitskim islamom i insistiraju na priznaju kao jedinstvene verske zajednica.

Burka (burqa) je jednodelni veo koji pokriva lice, telo i kosu, često ostavljajući samo mrežasti prorez da se vidi kroz njega. . Žena može izabrati da ga nosi kako bi izrazila svoju pobožnost, skromnost, odbacivanje zapadne kulture, političkih i kulturnih stavova, ili ako su primorane zakonom, kao što je bilo u slučaju Avganistana tokom vladavine Talibana.

Burkini (burkinis) je vrsta kupaćeg kostima za muslimanske žene. Burkini pokriva celo telo osim lica, šaka i stopala, a dovoljno je lagano za plivanje.

Čador (chador) je ogrtač koji često prati manja marama ispod. To je polukružni pokrivač do poda koji visi sa vrha glave, spušta se preko odeće kako bi sakrio oblik ženskog tela, obično je crne boje, nema rukave i ne zatvara se napred, umesto toga, ostaje otvoren, ali ga sama žena drži zatvorenog rukom. Nosi se uglavnom u nekim delovima Bliskog istoka, posebno u Iranu i Iraku.

Davidova zvezda, (Magen David, Davidov štit) je opštepriznati simbol jevrejskog identiteta i judaizma. Ima oblik heksagrama, odnosno šestokrake zvezde formirane od dva jednakostranična trougla koji imaju isti centar i postavljeni su u suprotnim smerovima.

Džilbab (jilbab, jubbah ili jilaabah) je nošnja u vidu široke odeće, ogrtača od jednog dela koja pokriva ženu od stopala do ramena i odnosi se na bilo koji dug i širok kaput koju nose neke muslimanske žene.

Evangelizacija (ili svedočenje), je čin propovedanja jevanđelja sa namerom da se podeli poruka i učenja Isusa Hrista nehrišćanima, kao i stalno ponavljanje Hristove poruke spasenja u propovedima Hrišćanima. To je glavna hrišćanska misija i misija svih hrišćana. Hrišćani koji se specijalizuju za evangelizaciju su poznati kao jevanđelisti

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (EKLJP, ECHR) je akt koji predstavlja jedan od glavnih izvora građanskih i političkih prava i sloboda u Evropi i potpisan je 4. novembra 1950. godine u Rimu.

Hidžab, (hidjab), (na arapskom znači: ‘pokrivač’ ili ‘pregrada’), nošnja koja podrazumeva pokrivanje glave i kose. Nošenje hidžaba i druge odeće — kao što su nikab, čador ili burka — često se pogrešno smatra obavezom islamske konvencije. Ipak, praksa takozvanog pokrivanja velom nije jedan od pet stubova islama, a i Kur’an (sveta knjiga islama) i hadis (tradicije ili izreke proroka Muhameda) su donekle dvosmisleni u pogledu odgovarajuće odeće. Među muslimanskim učenjacima postoji konsenzus da i žene i muškarci treba da se oblače skromno, ali oni nastavljaju da raspravljaju o obimu pokrivanja žena i da li to uključuje glavu, lice ili celo telo.

Jarmulka ili kipa (armulka, kippah) je kapa koja pokriva teme, a nosi je isključivo muškarci u znak poštovanja tradicionalnog jevrejskog običaja pokrivanja glave. Strogo ortodoksni Jeverji jarmulku nose neprekidno dok su budni, a oni koji se samo drže tradicije njom pokrivaju glavu kada se mole ili izučavaju svete tekstove ili se nalaze u svetom prostoru (sinagoga ili groblje).

Jehovini svedoci je hrišćanska verska zajednica koja se prostire širom sveta i ima više od 9 miliona sledbenika. Svoje učenje temelje isključivo na Svetom pismu, odnosno Bibliji i poznati su po svojoj propovedničkoj delatnosti. Spadaju u veoma tradicionalne i krute verske zajednice, a često su optuživani za prozelitizam zbog propovedništva.

Kakaara je spoljašnji simbol koji je naredio Guru Gobind Sing 1699. godine kao sredstvo za ispovedanje vere Sika. Ima ih 5 i to: keški neošišana kosa obično pokrivena dastarom, takođe poznatim kao turban; karau gvozdenu ili čeličnu narukvicu; kirpan, mač nalik bodežu uvučen u kaiš tj. pojas; kacheru pamučno donje rublje; i kangu mali drveni češalj.

Keski (kes, keš) u sikizmu, je praksa da se nekoj kosi dozvoli da prirodno raste iz poštovanja prema savršenstvu Božijeg stvaranja. Kosa se češlja dva puta dnevno pomoću kange (drveni češalj) i vezuje u jednostavan čvor poznat kao džora ili riši čvor. Ovaj čvor kose se obično drži na mestu sa kangom i prekriven je turbanom.

Laicitet, laicizam (laïcité) je francuski koncept sekularizma. Dok je termin laicitet prvi put upotrebljen u ovom značenju 1871. godine u sporu oko uklanjanja veroučitelja iz osnovnih škola, reč laici-

zam datira iz 1842. godine. U svom strogom i zvaničnom prihvatanju, to je princip odvojenosti crkve, tj. religije i države.

Nikab (nqab) je marama ili veo, često crne boje koji pokriva glavu i vrat žene, ali ne i oči. Muslimanke koje nose nikab to rade na mestima gde mogu da sretnu muškarce koji nisu mahrami (nisu u srodstvu).

Predstavka je pismeno obraćanje Evropskom sudu za ljudska prava u kome se ukazuje na kršenje nekog prava ili slobode koje je garantovano Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Prozelitizam je praksa pokušaja preobraćenja ljudi na drugo mišljenje i posebno, na drugu religiju. Reč je grčkog porekla, a prvobitno se odnosila na osobe koje prelaze u judaizam. Prozelitizam je zabranjen ili izuzetno strogo regulisan u mnogim zemljama kao npr. Grčka, Jermenija, Azarbejdžan, Belorusija, Letonija, Rusija, kao i u mnogim azijskim i afričkim zemljama.

Raspeće predstavlja smrt Isusa Hrista, razapetog na krstu i to predstavlja najčešće prikazan prizor u hrišćanskoj umetnosti. Pored brojnih slika, freski i ikona, raspeće se pojavljuje između ostalog i kao mali krstić sa razapetim telom Hrista, koji mnogi vernici nose oko vrata.

Religija (od latinske reči *religare* - povezivati, okupljati) je organizovan sistem verovanja i obožavanja u kome čovek u centar stavlja Bogaili neki drugi specifičan metafizički koncept. Religije mogu biti vrlo različite (monoteističke, politeističke, animističke itd.) i neke od najpoznatijih uključuju hrišćanstvo, islam, judaizam, budizam, taoizam, hinduizam.

Res judicata (lat. *res iudicata*) znači presuđena stvar, odnosno da konačna presuda suda predstavlja procesnu smetnju za ponovno vođenje postupka o istoj pravnoj stvari.

Sekularnost, sekularizam znači da je verski neutralan, odnosno da nije povezan sa crkvom ili verskim zajednicama. Sekularizam se može posmatrati kao politička filozofija koja definiše odnos između religije i države i označava njihovo razdvajanje.

Sik (Sickh) su ljudi koji se pridržavaju sikizma, monoteističke religije koja je nastala krajem 15. veka. Propagira jednakost svih muškaraca i žena, i veruju u tri osnovna principa: meditaciju o imenu Božijem (molitva), pošteno zaradu za život kao, i deljenje plodove svog rada sa drugima. Odbacuje klasne sisteme i naglašava služenje čovečanstvu. Sikhi koji su prošli Amrit Sanchar ('krštenje od Khanda'),

ceremoniju inicijacije, su od dana svoje inicijacije poznati kao Khalsa, i u svakom trenutku moraju imati na svojim telima pet 'K' (Kakaara).

Stare decisis (na latinskom znači 'stajati iza stvari koje su odlučene') je doktrina ili politika gde se sudovi pridržavaju presedana u donošenju svojih odluka, koji su utvrđeni u predhodnim njihovim odlukama, sem ukoliko su u suprotnosti sa principima pravde.

Turban je pokrivač za glavu koji se sastoji od jako dugačke tkanine koja se namotava oko glave.

Vera u religioznom smislu, se odnosi na deo šireg duhovnog ili moralnog temelja. Često se definiše kao potpuna vera u božanstvo i njegove posrednike (sveštenike, monahe itd.). Dok je pojam vera koji nema religiozni karakter jedno individualno, lično osećanje jednog čoveka, vera u istinitost neke tvrdnje bez njene provere. Dakle, to je subjektivno duhovno tumačenje ishoda opažanja, sopstvenog razmišljanja ili komunikacije.

Veroispovest, vera, konfesija. Često se koristi kao sinonim za veru u religioznom kontekstu. Zakon o crkvama i verskim zajednicama u Srbiji, pod slobodom veroispovesti obuhvata: slobodu da se ima ili nema, zadrži ili promeni veroispovest ili versko uverenje, odnosno slobodu verovanja, slobodu ispovedanja vere u Boga; slobodu da se pojedinačno ili u zajednici sa drugima, javno ili privatno, ispoljava verovanje ili versko uverenje učestvovanjem u bogoslužjenju i obavljanjem verskih obreda, verskom poukom i nastavom, negovanjem i razvijanjem verske tradicije; slobodu da se razvija i unapređuje verska prosveta i kultura.

LITERATURA

Monografije, članci u časopisima i poglavlja u zbornicima:

- Ahdar Rex, Leigh Ian, "Is Establishment Consistent with Religious Freedom", *McGill Law Journal*, vol. 49, Montreal 2004.
- Aksić Sava, "Sekularizacija države (pojam, uzroci i posledice)" *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš 2018.
- Ančić Branko, Puhovski Tamara, *Vjera u obrazovanje i obrazovanje u vjeri: Stavovi i iskustva nereligioznih roditelja prema religiji i vjeronauku u javnim školama u Republici Hrvatskoj*, Forum za slobodu odgoja, Zagreb 2011.
- Avramović Sima, "Religious education in public schools and religious identity in post-communist Serbia", *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 3, Pravni fakultet, Beograd 2016.
- Barbé Vanessa, "Le Human Rights Act 1998 et la souveraineté parlementaire", *Revue française de droit constitutionnel*, no. 61, Paris 2005.
- Barbier Maurice, *La laïcité*, L'Harmattan, Paris 1995.
- Beatson Jack, "Le Royaume-Uni et la Nouvelle Déclaration des Droits", *Revue française de droit constitutionnel*, no. 48, Paris 2001.
- Bingham Lord Thomas, "The European Convention on Human Rights: Time to Incorporate", *The Law Quarterly Review*, no. 109, Sweet & Maxwell, London 1993.
- Boustead Kathryn, "The French Headscharf Law Before the European Court of Human Rights", *Journal of Transnational Law & Policy*, vol. 16/2, Tallahassee 2007.
- Boyle Kevin, Sheen Juliet, *Freedom of Religion and Belief, a World Report*, Routledge, London 2003.
- Božić Marko, *Laička republika Preobražaji francuskog modela odnosa crkve i države*. Pravni fakultet, Beograd 2014.
- Bratza Nicolas, O'Boyle Michael, "The Legacy of the Commission to the New Court Under the Protocol no. 11", *The Birth of European Human Rights Law*, eds. M. de Salvia, M. E. Villiger Nomos Verlagsgesellschaft, Baden Baden 1998.

- Broglio F. Margiotta, “Il fenomeno religioso nel sistema giuridico dell’Unione Europea“, *Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato*, ed. F. Margiotta Broglio et al., Bologna 1997.
- Champion Françoise, “Entre laïcisation et sécularisation. Des rapports Église-État dans l’Europe communautaire“, *Le Débat*, n° 77 (nov.-décembre), Gallimard, Paris 1993.
- Čović Ana, “Sloboda veroispovesti u odlukama Evropskog suda za ljudska prava“, *Pravna tradicija i interaktivni procesi*, ur. D. Čelić, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica 2020.
- Čović Ana, “Uticaj religije na položaj žene u društvu“, *Religija, pravo, politika*, ur. J. Ćirić et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, IIU Svetigora, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, Budva 2015.
- Čović Ana, *Porodičnopravni aspekti verskih brakova*, Institut za uporedno pravo, Beograd 2020.
- Daled Pierre, “Aux origines du principe de ‘laïcité’, *Laïcité et sécularisation dans l’Union européenne*, eds. A. Dierkens, J.-P. Schreiber, Editions de l’Université de Bruxelles, Bruxelles 2006.
- De Beaufort Fleur, Schie Patrick van, “The Separation of Church and State in the Netherlands“, *Separation of Church and State in Europe with View on Sweden, Norway, The Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*, eds. F. de Beaufort, I. Hägg, P. van Schie, European Liberal Forum, Brussels 2008.
- Decaux Emmanuel, “Les Etats parties et leurs engagement” *La Convention européenne des droits de l’homme*, Economica, Paris 1999.
- Denning Lord, *What Next in the Law?*, Butterworths, London 1982.
- Dimitrijević Vojin, Paunović Milan, “Nadzor međunarodnih organizacija nad poštovanjem ljudskih prava“, *Prava i slobode - međunarodni i jugoslovenski standardi*, ur. V. Dimitrijević, M. Paunović, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 1995.
- Doe Norman, *The Legal Framework of the Church of England: a Critical Study in a Comparative Context*, Clarendon Press, Oxford 1996.
- Đakovac Aleksandar, “Crkva, država i politika“, *Crkva u pluralističkom društvu*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2009.

- Đurđević Nenad, *Ostvarivanje slobode veroispovesti i pravni položaj crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd 2009.
- Đurić Vladimir, *Sloboda veroispovesti u jurisprudenciji evropskih ustavnih sudova*, izd. Institut za uporedno pravo, Beograd 2012.
- Đurić Vladimir, “Zakonsko uređivanje pravnog položaja crkava i verskih zajednica u Republici Srbiji: od osporavanja do unapređivanja”, *Sveske za javno pravo*, br. 4, Sarajevo 2013.
- Đurić Vladimir, “Pojam religije u pravu”, *Religija, pravo, politika*, Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, IJU Svetigora, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, Budva 2015.
- Erica Howard, *Law and the Wearing of Religious Symbols, European bans on the wearing of religious symbols in education*, Routledge, New York 2012.
- Evans Carolyn, “The ‘Islamic scarf’ in the European Court of Human Rights”, *Melbourne Journal of International Law*, vol. 7 Melbourne 2006.
- Evans Malcolm, “The Freedom of Religion or Belief in the ECHR since *Kokkinakis*. Or Quoting *Kokkinakis*”, *Religion and Human Rights*, no. 12, Brill-Nijhoff, Leiden 2017.
- Fasolt Constantin, *Separation of Church and State. The Past and Future of Sacred and Profane*, Chicago 2004.
- Ferrari Silvio, “Law and Religion in a Secular World: A European Perspective”, *Ecclesiastical Law Journal*, London 2012.
- Ferrari Silvio, “The New Wine and the Old Cask, Tolerance, Religion and the Law in Contemporary Europe”, *Ratio Juris*, vol. 10, no. 1, Blackwell Publishers Ltd, Oxford 1997.
- Ferrari Silvio, “Separation of Church and State in Contemporary European Society”, *Journal of Church and State*, vol. 10, no. 3, Oxford 1988,
- Flere Sergej, “Principi odvojenosti crkve od države i verska tolerancija“, *Religija i tolerancija*, br. 4, Novi Sad 2005.
- Forrest Church “The Separation of Church and State: Writings on a Fundamental Freedom by America’s Founders”, Beacon Press, Boston 2004.
- Gauchet Marcel, *La religion dans la démocratie. Parcours de la laïcité*, Gallimard, Paris 1998.

- Gomien Donna, Harris David, Zwaak Leo, *Law and Practice of the European Convention on Human Rights and the European Social Charter*, Council of Europe, Strasbourg 1996.
- Hamburger Philip, *Separation of Church and State*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts 2002.
- Halmai Gabor, *Varieties of State-Church Relations and Religious Freedom Through Three Case Studies*, Michigan State Law Review, East Lansing 2017.
- Hill Daniel J, Whistler Daniel, *The Right to Wear Religious Symbols*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2013.
- Janis Mark, Kay Richard, Bradley Anthony, *European Human Rights Law*, Oxford University Press, Oxford 1995.
- Katakos Stratis, "State and Church in Greece. A Greek Paradox", *Separation of Church and State in Europe with View on Sweden, Norway, The Netherlands, Belgium, France, Spain, Italy, Slovenia and Greece*, eds. F. de Beaufort, I. Hägg, P. van Schie, European Liberal Forum, Brussels 2008.
- Kaufmann Franz-Xaver, "Kako da preživi kršćanstvo?", *Kršćanska sadašnjost*, Zagreb 2003.
- Knights Samantha, "Religious Symbols in the School: Freedom of Religion, Minorities and Education", *European Human Rights Law Review*, no. 5, Sweet & Maxwell, Oxford 2005.
- Koltay Andras, "Europe and the Sign of the Crucifix: On the Fundamental Questions of the Lautsi and Others v. Italy case", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012.
- Lavroff Dimitri Georges, "Les tendances actuelles dans les relations entre l'État et la religion", *Anuario Iberoamericano de Justicia Constitucional*, no. 8, Madrid 2004.
- Laycock Douglas, "The Many Meanings of Separation", *The University of Chicago Law Review*, vol. 70, Chicago 2003.
- Locke John, *A Letter Concerning Toleration*, London 1689.
- Madison James, *A Memorial and Remonstrance*, 1785.
- Martinez-Torron Javier, "Freedom of Religion in the European Convention on Human Rights Under the Influence of Different European Tradition", *Universal Rights in a World of Diversity - The Case of Religious Freedom*, eds. Mary Ann Glendon, Hans E. Zacher, The Pontifical Academy of Social Science Acta 17, Vatican City 2017.

- Mawhinney Alison, “Crucifixes, Classrooms and Children: A Semiotic Cocktail”, *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012.
- McClellan David, “Država i crkva u Ujedinjenom Kraljevstvu”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012.
- Messner Francis, *Dictionnaire du droit des religions*, CNRS éditions, Paris 2011.
- Messner Francis, “Le droit des religions dans une Europe interculturelle”, *Revue Hermès*, CNRS Editions, no. 23-24, Paris 1999.
- Mink Julia, “Human Rights Protection and Traditional Churches in the System of National Cooperation in Hungary”, *Religion and Human Rights*, 13, Leiden 2019.
- Misailović Jovana, “Verska nastava i radnopravni status veroučitelja u Republici Srbiji”, *Državno-crkveno pravo kroz vekove*, ur. V. Čolović, et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, Beograd Budva 2019.
- Mladenović Nikola, Uloga religije u programima političkih partija u Srbiji, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2013.
- Mojzes Paul, *Religious Liberty in Eastern Europe and USSR Before and After the Great Transformation*, Columbia University Press, New York 1992.
- Moon Gay, Allen Robin, “Substantive Rights and Equal Treatment in Respect of Religion and Belief: Towards a Better Understanding of the Rights, and Their Implications”, *European Human Rights Law Review*, no. 6, Sweet & Maxwell, Oxford 2000.
- Murdoch Jim, *Zaštita prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti u okviru Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, Strazbur 2013.
- Nikolić Oliver, “Sloboda veroispovesti u Ujedinjenom Kraljevstvu”, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2015.
- Nikolić Oliver, “Pravo na slobodu veroispovesti i položaj crkvi i verskih zajednica u Republici Srbiji”, *CONSTITUTIO LEX SUPERIOR* Sećanje na profesora Pavla Nikolića, ur. O. Nikolić, V. Čolović Institut za uporedno pravo, Beograd 2021.
- Nikolić Oliver, “Šerijatsko pravo i Evropska konvencija o ljudskim pravima”, *Uvod u Šerijatsko pravo*, ur. V. Čolović, S. Manić, Institut za uporedno pravo, Beograd, 2020.

- Nikolić Oliver, “Izbor i status sudija Evropskog suda za ljudska prava – teorijska i komparativno-pravna analiza”, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2014.
- Nikolić Oliver, “Sloboda veroispovesti u Ujedinjenom kraljevstvu”, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2015.
- Nikolić Oliver, “Deklaracija o ljudskim pravima u islamu iz Kaira”, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 3/2020.
- Nikolić Oliver, “Sloboda okupljanja i udruživanja”, *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1-3/2002.
- Nikolić Oliver, “Odnosi države i crkva u Evropskoj uniji”, *Državno-crkveno pravo kroz vekove*, ur. V. Čolović, et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, Beograd Budva 2019.
- Nikolić Oliver, Tellier Charles, “Religijski simboli u javnom životu u nekim evropskim državama, sa posebnim osvrtom na Francusku Republiku” *Religija, pravo, politika*, ur. J. Ćirić et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, IIU Svetigora, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, Budva 2015.
- Palmer Bernard, *High and Mired: A Study of Prime Ministers as Bishop-Makers, 1837-1977*, Cromwell, London 1992.
- Panara Carlo, “Back to the Basics of Fundamental Rights: An Appraisal of the Grand Chamber’s Judgment in Lautsi in Light of the ECHR and Italian Constitutional law”, *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012.
- Papastathis Haralambos, “Država i crkva u Grčkoj”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012.
- Petrov Vladan, Stanić Miloš, “Religijski elementi u preambulama ustava : sa posebnim osvrtom na evropske zemlje” *Državno-crkveno pravo kroz vekove*, ur. V. Čolović, et al., Institut za uporedno pravo, Pravoslavna Mitropolija Crnogorsko-primorska, Beograd Budva 2019.
- Pisek Mladen, *Crkva i država. Proces (de)sekularizacije*, GEA EKK, Zagreb 2014.
- Polakiewicz Jörg, “The Execution of Judgments of the European Court of Human Rights”, *Fundamental Rights in Europe: The European Convention on Human Rights and its Member States*, eds. R.

- Blackburn, J. Polakiewicz, 1955-2000, Oxford Press, Oxford, New York 2001.
- Poulat Emile, *Liberté, laïcité. La guerre des deux France et le principe de la modernité*, Editions du Cerf/Cujas, Paris 1987.
- Rajić Čalić Jovana, Stanić Miloš, “Nošenje verskih obeležja na radnom mestu, razumno prilagođavanje i slučaj *Eveida*”, *Beogradski ustvanopravni forum: Preispitivanje klasičnih ustavnopravnih shvatanja u uslovima savremene države i politike*. ur. M. Đorđević, Institut za uporedno pravo, Beograd 2021.
- Rambaud Thierry, “Odvojenost crkve od države u Njemačkoj i Francuskoj: komparativna analiza”, *Političke analize*, 4 (15), Zagreb 2013.
- Rivers Julian, “From Toleration to Puralism: Religious Liberty and Religious Establishment under the United Kingdom’s Human Rights Act”, *Law and religion*, ed. Rex Ahdar, Ashgate, Aldershot 2000.
- Robbers Gerhard, “Država i crkva u Evropskoj uniji”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012.
- Robbers Gerhard, “Država i crkva u Nemačkoj”, u *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012.
- Robert Jacques, “La liberté religieuse”, *Revue internationale de droit comparé*, vol. 46, no. 2 Paris 1994.
- Samaha Adam M., “Separation Rhetoric and Its Relevance. Book Review of: Separation of Church and State. by Philip Hamburger”, *Constitutional Commentary*, vol. 19, University of Minnesota, Minneapolis 2002.
- Sandberg Russell, “Church-State Relations in Europe: From Legal Models to an Interdisciplinary Approach” *Journal of Religion in Europe*, september, Brill, Leiden 2008.
- Savić Vanja-Ivan, “State and Church in Croatia”, *State and Church in the European Union*, ed. Gerhard Robbers, Nomos, Baden-Baden 2019.
- Schanda Balazs, “Država i crkva u Mađarskoj”, *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012.
- Smith Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ed. Jonathan B. Wight, Harriman House, 2007 (1776).

- Steinbach Armin, "Burqas and Bans: The Wearing of Religious Symbols under the European Convention of Human Rights", *Cambridge Journal of International and Comparative Law*, vol. 4/1, Cambridge 2015.
- Špehar Hrvoje, "Odvojenost crkve i države. Prilog izučavanju politike i religije", *Politička Misao*, br. 4, Zagreb 2011.
- Temperman Jeroen, "Introduction", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012.
- Temperman Jeroen, "Religious Symbols in the Public School Classroom", *The Lautsi Papers: Multidisciplinary Reflections on Religious Symbols in the Public School Classroom*, ed. J. Temperman, Brill, Leiden 2012.
- Tomka Miklos, "Stages of Religious Change in Hungary", *World Catholicism in Transition*, ed. T. M. Gannon, Macmillan, Collier, New York, London 1988.
- Torfs Rick, "Should Churches Be Subsidized? Different models. Some Perspectives", *The Role of the Churches in the Renewing Societies*, Budapest 1997.
- Trnavac Milutin, "Verioispovest u Bugarskoj, Rumuniji i Grčkoj", *Strani pravni život*, Institut za uporedno pravo, Beograd 1/2018.
- Uitz Renata, "Hungary's New Constitution and Its New Law on Freedom of Religion and Churches: The Return of the Sovereign", *Brigham Young University Law review*, 931, Provo 2012.
- Vakulenko Anastasia, "Islamic Hedscarves" and European Convention on Human Rights: An Intersectional Perspective, *Social and Legal Studies*, vol. 16, no. 2, London 2011.
- van Bijsterveld Sophie, "Religion and the Secular State in the Netherlands", *Religion and the Secular State* eds. J. Martinez-Torron, W. Cole Durham, The International Center for Law and Religion Studies Brigham Young University, Washington D.C 2010.
- van Bijsterveld Sophie, "Država i crkva u Holandiji", *Država i crkva u Evropskoj uniji*, ur. G. Robbers, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2012.
- Veković Marko, Kritike Zakona o crkvama i verskim zajednicama iz ugla politikologije religije, *Prilozi državno-crkvenom pravu Srbije*, ur. V. Čolović, V. Đurić, Institut za uporedno pravo, Beograd 2022.
- Wakeham Lord *Wakeham Report*, Royal Commission on the Reform of the House of Lords, London 2000.

White Robin C. A, Ovey Clare, Jacobs Francis Geoffrey, *European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, Oxford, New York 2010.

Witte John Jr., Pin Andrea, “Faith in Strasbourg and Luxembourg? The Fresh Rise of Religious Freedom Litigation in the Pan-European Courts”, *Emory Law Journal*, vol. 70/3, Atlanta 2021.

Zrinščak Siniša, “Church, State and Society in Post-Communist Europe”, *Religion and the State: A Comparative Sociology*, ed. J. Barbalet, A. Possamai, B. S. Turner, Anthem Press, London 2011.

Pravni izvori:

Ustav SAD, 1789

Ustav Grčke, 1975.

Ustav Španije, 1978.

Ujedinjeno kraljevstvo:

Zakon o pravima, 1689.

Zakon o supermatiji, 1558.

Zakon o sporazumu, 1701.

Zakonom o ljudskim pravima, 1998.

Zakon o ravnopravnosti, 2010.

Propisi o jednakosti zapošljavanja (po osnovu uverenja ili vere), 2003.

Francuska:

Ustav Francuske, 1958

Deklaracija o pravima čoveka i građanina, 1789.

Zakon od 9. decembra 1905

Zakon od 11. oktobra 2010.

Konkordat, 1801. i 1901.

Dekreti od 16. januara i 6. decembra 1939. godine, (Décrets Mandel).

Holandija:

Ustav Kraljevine Holandije. 1815.
Zakon o crkvama, 1853. i 1988.

Nemačka:

Vajmarski Ustav, 1919.
Osnovni zakon (Ustav), 1949.

Mađarska:

Ustav Mađarske (Osnovni zakon), 2011.
Zakon o slobodi savesti i veroispovesti, kao i pravnom statusu crkava
i verskih zajednica, 2011.

Hrvatska:

Ustav Republike Hrvatske, 1990.
Zakon o položaju verskih zajednica, 2002.

Srbija:

Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1921.
Ustav Kraljevine Jugoslavije, 1931,
Ustav Savezne Republike Jugoslavije 1992.
Ustav Srbije, 2006.
Zakonom o pravnom položaju verskih zajednica, 1953
Zakonom o pravnom položaju verskih zajednica, 1977.
Zakona o crkvama i verskim zajednicama, 2006.

Međunarodni dokumenti:

Afrička povelja o ljudskim pravima i pravima naroda, 1981.
Američka konvencija o ljudskim pravima, 1969.

Deklaracija o eliminaciji svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovanih na religiji ili uverenjima, 1981.
Deklaracija o ljudskim pravima u islamu iz Kaira, 1990.
Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, 1950
Konvencija o pravima deteta, 1989.
Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju UNESCO-a 1960.
Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, 1966.
Pariska povelja KEBS-a - za novu Evropu, 1990.
Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima Ujedinjenih Nacija, 1948.
Završni akt Helsinškog sastanka KEBS-a, 1975.
Završni dokument Bečkog sastanka KEBS-a, 1989.

Slučajevi pred Evropskim sudom za ljudska prava:

Airey v. Ireland, ECtHR 9 October 1979, 6289/73, para. 24.
Aktas v. France, no. 43563/08.
Alujer Fernandez and Caballero Garsia v. Spain, no. 53072/99.
Association les Temoins de Jehovah v France, no 8916/05.
Bayrak v. France, no. 14308/08.
Bernard v. Luxembourg, 75 DR 57.
Biblical Centre of the Chuvash Republic v. Russia, no. 33203/08.
Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova and others v. Moldova, no. 952/03.
Canea Catholic Church v. Greece, no. 25528/94.
Cârmuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova v. Moldova, no. 12282/02.
Cha'are Shalom ve Tsedek v. France, no. 27417/95.
Church of scientology Moscow v. Russia, no. 18147/2.
Cumhuriyetçi Eğitim Ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey, no. 32093/10.
Dahlab v Switzerland, no. 42393/98.
Darby v. Sweden, no. 11581/85.
Dogru v. France, no. 27058/05.
Ewada and others v. United Kingdom, no. 48420/10, 59842/10, 51671/10 i 36516/10.
Family H v. United Kingdom, no. 10233/83, 37 DR 108.
Fusu Arcadie and others v. Republic of Moldova, no 22218/06.

- Gamaleddyn v. France*, no. 18527/08.
Ghazal v. France, no. 29134/08.
Hasan and Chaush v. Bulgaria, no. 30985/96.
Hoffmann v. Austria, no. 12875/87.
Holy Synod of the Bulgarian orthodox church (Metropolitan Inkokentiu and others v. Bulgaria nos. 412/03 and 35677/04.
Iglesia Bautista "El Salvador" and Ortega Moratilla v. Spain, no. 17522/90.
Jehovah's witnesses of Moscow and others v. Russia, no. 302/02.
J. Singh v. France, no. 25463/08.
Kjeldsen, Busk Madsen and Petersen v. Denmark, Series A, No. 23.
Kokkinakis v. Greece, no. 14307/88.
Köse i 93 ostalih protiv Turske iz 2006. godine.
Kurtulmuş protiv Turske iz 2006. godine.
Lajda and others v. Czech Republic, no. 20984/05.
Larissis and Others v. Greece, no. 23372/94; 26377/94; 26378/94.
Lautsi v. Italy, no. 30814/06.
Leyla Sahin v. Turkey, no. 44774/98.
Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg, no. 44888/98.
Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Molodva, no. 45701/99.
Osmanoglu and Kocabas v. Switzerland, no. 29086/12.
Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria, no. 40825/98.
Riera Blume and Others v. Spain - no. 37680/97.
R. Singh v. France, no. 27561/08.
S.A.S. v. France, no. 43835/11.
Soering v. United Kingdom, ECtHR 7 July 1989, 14038/88.
Suku PHULL v. France, no. 35753/03.
Sukyo Mahikari France v. France, no. 41729/09.
The Religious Association of the Pyramid Temple v. France, no. 50471/07.
The Association of the Knights of the Golden Lotus v. France, no. 50615/07.
The Evangelical Missionary Church and Salaûn v. France, no. 25502/07.
Tsirlis and Kouloumpas v. Greece, Reports 1997-III, no. 19233/91 ; 19234/91.

Thlimmenos v. Greece, no. 34369/97.

Wasmuth v. Germany, no. 12884/03.

X v. United Kingdom, no. 7992/77.

Odluke sudova:

Odluka od 21. januara 2005. godine.

Odluka od 10. oktobra 2002. godine br. 2 AZR 472/01.

Odluka 2 BvR 1436/02.

BVerfG – BvR 1087/91, 16. maj 1995.

No. G 287/09-25, 9 VfGH 3. 2011, G 287/09.

Hof van Beroep te Antwerpen, AR/2004/2811.

Izveštaji i dokumenti:

“Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002“, *Bilten Republičkog zavoda za statistiku*, Beograd 2003.

“Parekh Report” *The Future of Multi-Ethnic Britain*, Runnymede Trust and Profile Books Ltd, London 2000.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

322
342.731

НИКОЛИЋ, Оливер, правник, 1962-

Država, crkva i sloboda veroispovesti / Oliver Nikolić. - Beograd : Institut za
uporedno pravo, 2022 (Arandelovac : Tri O). - 99 str. ; 24 cm

Tiraž 150. - Pojmovni registar: str. 83-86. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst. - Bibliografija: str. 87-99. - Summary: State, church and freedom of religion.

ISBN 978-86-80186-90-0

а) Држава -- Црква б) Слобода вероисповести

COBISS.SR-ID 82844681